ΛΕΩΝΙΔΑΣ
ΤΣΑΟΥΣΗΣ

Περί Ελευθερίας και Αλήθειας

Αθήνα 2023

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΤΣΑΟΥΣΗΣ

Περί Ελευθερίας και Αλήθειας

ΑΘΗΝΑ 2023

Τίτλος:

«Περί Ελευθερίας και Αλήθειας»

Συγγραφέας: **Λεωνίδας Τσαούσης**

Αθήνα, 2023

Σχεδιασμός Εξωφύλλου: b2b solutions

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: b2b Solutions
www.b2bsolutions.gr

«ὀ ἐλευθέριος βουλεύεται ἐλευθέρια καὶ ἐπὶ ἐλευθέρια θέλει στηρίζεσθαι αὐτός».

Ησαΐας 32:8

Το κείμενο αυτό αποτελεί προσωπική μου εργασία και προσπάθεια. Οι ιδέες και οι σκέψεις του κειμένου αυτού είναι το προϊόν της διανοητικής και συναισθηματικής μου έντασης για το εν λόγω θέμα. Πολύτιμοι σύμβουλοι και καθοδηγητές μου, τα βιβλία των συγγραφέων που παραθέτω.

Λεωνίδας Τσαούσης

Στην Εύη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή

Βασικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης και ιστορίας, είναι το αίτημα για ελευθερία. Ένα αίτημα που το διατύπωναν αρχαίοι λαοί, ομάδες και κοινότητες ανθρώπων, αλλά και μεμονωμένοι άνθρωποι, κάτι που ακόμα και σήμερα βλέπουμε να απαιτούν. Η ελευθερία είναι ένα ύψιστο αγαθό για τον άνθρωπο, διότι χωρίς αυτήν δεν μπορεί να αναπτυχθεί, να λειτουργήσει και να ευημερήσει, με άλλα λόγια να ανθίσει. Προτιμάει τις ιδέες του, τον τρόπο ζωής του, τον τρόπο σκέψης του και υπερασπίζεται με τόση ζέση αυτές τις θέσεις του σαν να είναι αδιαπραγμάτευτες, και είναι αδιαπραγμάτευτες. Είναι αυτή η δύναμη που τον υποκινεί να συγκρουστεί με ανώτερους και ισχυρότερους αντιπάλους παρά να παραδοθεί στο θέλημα και στις επιταγές των. Είναι, τελικά, η ίδια δύναμη που κάνει κάποιον ελεύθερο άνθρωπο να επιλέξει εκείνο που νομίζει ο ίδιος ότι είναι ως οντότητα, επιλέγοντας αυτό που θεωρεί καλό για τον εαυτό του, αποτρέποντάς τον από το να γίνει δούλος, υποτελής, παραδομένος στους ορισμούς και στις

επιθυμίες κάποιων άλλων πιο δυνατών. Η ιστορία έχει δείξει ότι ακόμα και σε υποδουλωμένους λαούς το φρόνημα των ανθρώπων ήταν έντονα ελεύθερο και αυτό, σε πολλές περιπτώσεις, το πλήρωναν ακριβά. Δεν θα αναφερθώ σε αυτές τι δύσκολες και μαύρες στιγμές τις ανθρώπινης ιστορίας. Θα αναφερθώ σε μια πιο προχωρημένη εποχή, σε μια εποχή όπου ο κόσμος άλλαζε, άρχιζε να ευημερεί και να αναπτύσσεται χάρη στις νέες τεχνολογίες που είχε ανακαλύψει. Και αυτές όμως, είχαν ένα σκληρό τίμημα, ένα άνισο τίμημα που πλήρωναν πάντα αυτοί που ήταν μη προνομιούχοι, αυτοί των οποίων η ελευθερία εξέλιπε. Η πορεία του ανθρώπου δυστυχώς ήταν πάντα ένα άνισο παιχνίδι μεταξύ ανθρώπων, όπου οι δυνατοί είχαν πάντα τον μεγαλύτερο λόγο και όπου η τύχη δεν γλυκοκοίταζε το ίδιο όλους.

Το κείμενο αυτό είναι μια προσπάθεια σχολιασμού, έκφρασης συναισθημάτων και ιδεών που ξεπήδησαν από τη μελέτη του δοκιμίου του Τζων Στιούαρτ Μιλ (1806-1873), «*Περί Ελευθερίας*», από το οποίο έχω δανειστεί εν μέρει και τον τίτλο. Η ιστορική συγκυρία ίσως να είναι περίεργη, αλλά όλες οι αλλαγές, ιδιαίτερα στο ανθρώπινο πνεύμα και στη διανόηση, ήταν προϊόντα ιστορικής συγκυρίας. Θα κάνω μια πολύ συνοπτική ιστορική αναφορά για το πως φτάσαμε στο έργο του Τ. Σ. Μιλ και θα πάω αρκετά πίσω, στην εποχή που οι

στοχαστές και οι άνθρωποι του πνεύματος ανακάλυψαν έναν παλαιό, πεθαμένο και ξεχασμένο στη λήθη κόσμο. Το κύμα που ξεκίνησε την εποχή που «εγωιστικά» οι δημιουργοί της ονόμασαν Αναγέννηση, έσπρωξε την ανθρωπινη διανόηση τόσο μπροστά, λες και ήθελε να αναπληρώσει τον χαμένο χρόνο, από την πτώση της κλασικής εποχής, μέχρι την εποχή του 15ου αιώνα. Φτάσαμε στην εποχή του Διαφωτισμού, όπου κάθε στεγανό και προκατάληψη στην ανθρώπινη σκέψη είχε αρχίσει πλέον να καταπέφτει. Η ελεύθερη μελέτη και επεξεργασία της αρχαίας φιλοσοφίας ήταν πλέον ανοικτή και νέες επιστημονικές και φιλοσοφικές ανακαλύψεις και θέσεις αναπτύσσονταν. Μα πάνω από όλα, ξεκίνησε ένα χαρακτηριστικό, μια δυναμική που τελικά θα ήταν και το κυριότερο στοιχείο που θα έδινε αξία σε όλη αυτή την προσπάθεια, η αυτογνωσία του ατόμου. Αναδύθηκε ξανά ο άνθρωπος ως αξία, ως προσωπικότητα, ως ύπαρξη. Και αυτός ο νέος άνθρωπος εμφανίστηκε έτοιμος να διεκδικήσει ό,τι του είχαν αφαιρέσει τόσους αιώνες πριν. Έγινε άπληστος, εγωιστής, μεγαλομανής, φιλόδοξος, ενάρετος, φιλάγαθος, γενναιόδωρος και πολλά ακόμα επίθετα σε -ης και -ος. Ένας τέτοιος άνθρωπος ήταν ο άνθρωπος που βγήκε από το μυαλό του Τ. Σ. Μιλ. Ένας άνθρωπος ελεύθερος, έτοιμος να κάνει μεγάλα πράγματα, γεμάτος αισιοδοξία και δυναμισμό. Το βιβλίο του

Μιλ ήταν ο οδικός χάρτης προς αυτή την αισιόδοξη προοπτική του ανθρώπου.

Κάτι το Προσωπικό

Όπως είπα παραπάνω, δανείζομαι αυτό τον τίτλο από τον Τ. Σ. Μιλ αφιερώνοντας αυτό το κείμενο στο πολύτιμο έργο του και στη συνεισφορά του στην ανθρώπινη σκέψη του Δυτικού και όχι μόνο κόσμου. Το έργο, το οποίο ολοκλήρωσε το 1859, ήταν πεπρωμένο να μείνει στην ιστορία της ανθρώπινης διανόησης ως το πιο εμβληματικό και σημαντικό έργο πάνω στο αγαθό της Ελευθερίας, περί της οποίας θα γίνει λόγος. Νομίζω ότι Τ. Σ. Μιλ έβγαλε από μέσα μου πράγματα θαμμένα, βαθιά ριζωμένα, αληθινά και θεμελιώδη. Είναι εκείνες οι στιγμές που κατάλαβαίνεις ότι πέρα και πάνω από τα πιστεύω σου, τις πεποιθήσεις σου, τις αξίες σου, κρύβονται μέσα σου στοιχεία τόσο δυναμικά, που τις περισσότερες φορές δρουν αυτόνομα και πέρα από εσένα. Είναι δυνάμεις που έχουμε μέσα μας, οι οποίες, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι, μας υποκινούν να δράσουμε και να δράσουμε όχι σε απλές καταστάσεις καθημερινές, που μπορεί να γίνει και αυτό, αλλά σε καταστάσεις συλλογικές, κοινωνικές, δικαιωματικές, καταστάσεις προσω-

πικής ή συλλογικής επιλογής. Επιλογές ελευθερίας. Αυτή είναι η μεγάλη δύναμη που κρύβεται μέσα μας, η Ελευθερία. Αυτή εκφράζεται με διάφορους τρόπους. Ελευθερία έκφρασης, γνώμης, πίστης, επιλογής ζωής, αποφάσεων, συζήτησης κ.λπ.

Δεν θα μιλήσω για τη ζωή του Τ. Σ. Μιλ. Θα πω απλά ότι ήταν ένα άτομο με βαθιά μόρφωση, ευαίσθητος, μη συγκρουσιακός χαρακτήρας, αμερόληπτος, σαφής, σοβαρός και χωρίς ίχνος φόβου και ματαιοδοξίας. Βίωσε μια υπαρξιακή κρίση στην εφηβεία του, η οποία ήταν η αφορμή να δει διαφορετικά τον κόσμο που του είχε μάθει ο πατέρας του. Έναν κόσμο στον οποίο ο άνθρωπος ήταν απλά ένα φυσικό αντικείμενο και του οποίου η μελέτη θα μπορούσε να γίνει όπως και της υπόλοιπης φύσης με τις νέες επιστημονικές μεθόδους της εποχής και όπου, αν ο άνθρωπος εκπαιδευόταν με τελείως ορθολογικά μέσα, δεν θα είχε κανένα πρόβλημα στη ζωή του. Ο νεαρός Μιλ όμως είδε τα πράγματα διαφορετικά. Άρχισε να βλέπει έναν κόσμο με πληθώρα συναισθημάτων, ποικιλομορφία και μοναδικότητα του κάθε ανθρώπου, ομάδας και πολιτισμού. Ήταν αυτό που τον έκανε να εγκαταλείψει διακριτικά τους κόλπους του κινήματος στο οποίο μεγάλωσε, κρατώντας τα στοιχεία εκείνα τα οποία του ήταν χρήσιμα και

σημαντικά. Εναντιώθηκε στην ομοιομορφία και στη συντριβή του ατόμου από κάθε είδους εξουσία. Εναντιώθηκε στην ευταξία, στην ευρυθμία, ακόμα και στην ειρήνη, όταν αυτή αποτελούσε προϋπόθεση για την εξάλειψη της ποικιλομορφίας και της διαφορετικότητας των ανθρώπων.[1] Δεν θα μπορούσα όμως να γράψω αυτό το κείμενο χωρίς την πολύτιμη βοήθεια του Isaiah Berlin (1909-1997), του οποίου το βιβλίο *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας*, 1969, μου έδωσε αρκετή ενόραση στο να κατανοήσω τις σκέψεις του Mill. Τέλος, θα ήταν παράλειψή μου να μην αναφερθώ στο βιβλίο του Τσέχου πολιτικού στοχαστή Βάτσλαβ Χάβελ (1936-2011), *Η Δύναμη των Αδυνάτων*, 1979, καθώς και στα λόγια του σοφού στωικού αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου στο *Τας Εις Εαυτόν.*

---

[1] Berlin I., *Τέσσερα Δοκίμια περί Ελευθερίας,* (Αθήνα: Scripta, 2001) σ. 336-338.

Προσπαθώντας να Ορίσω την Ελευθερία

Πάνω και από την ίδια τη ζωή βρίσκεται η Ελευθερία. Αυτή η αρχή, η αξία, το τεράστιο φορτίο το οποίο κουβαλάμε μέσα μας όλοι οι άνθρωποι και που τόσο σκληρά προσπαθήσαμε, και ακόμα προσπαθούμε, να το κρύψουμε, να το σκεπάσουμε, ακόμα και να το στερήσουμε από τους άλλους. Προσπαθήσαμε κατά καιρούς να την αλλοιώσουμε, να την ονοματίσουμε αλλιώς, να της δώσουμε υπερφυσικά, θεία χαρακτηριστικά και να την κάνουμε απρόσιτη, ακατάλληλη για τους πολλούς, να την καλουπώσουμε. Μία τόσο απλή, αλλά και τόσο βαριά έννοια. Η ελευθερία είναι το οξυγόνο που συντηρεί τον άνθρωπο, που του δίνει την έμπνευση να δημιουργήσει, να ανθίσει και να μεγαλουργήσει. Είναι τόσο πανίσχυρο στοιχείο, που από την αρχή της ανθρώπινης ύπαρξης φόβισε. Φόβισε ακόμα και τους θεούς και προσπάθησαν να στερήσουν το δώρο, το χάρισμα αυτό στην ολότητά του. Ήταν η φωτιά του Προμηθέα, η δύναμη της γλώσσας, της φιλοδοξίας και της θέλησης στην Βαβέλ, τα καινά δαιμόνια του Σωκράτη, η Αλήθεια του Ιησού Χριστού, η ερώτηση του Πιλάτου *«τι είναι Αλήθεια;»* και αρκετά άλλα ακόμα. Είναι μια

πανίσχυρη δύναμη η Ελευθερία, η οποία αναγκαστικά πρέπει να μπει σε κάποια πλαίσια, δεν λέω όρια, διότι είναι πολύ περιοριστικός ο όρος. Το πλαίσιο είναι έκφραση που δείχνει μια έκταση, αλλά δεν έχει την αρνητική έννοια του ορίου, του «περιορίζω κάτι». Η ελευθερία είναι έκφραση και η έκφραση πρέπει να ακούγεται, να βλέπεται, να συζητιέται και να διαμορφώνεται. Τι είναι λοιπόν η Ελευθερία; Είναι Ιδέα; Αξία; Αρχή; Είναι θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης φύσης; Μήπως είναι κάτι το επίκτητο το οποίο αποκτάται, ή μάλλον κατανοείται με την όλη αξία της, μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες και προόδους της ανθρώπινης σκέψης και κοινωνίας;

Τα λόγια του Ησαΐα Μπερλίν ήταν αρκετά εμφατικά στο ποια είναι η αξία της ελευθερίας και στο ποιοι μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν. *Τι αξίζει η ελευθερία αν δεν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες χρησιμοποίησής της;*[2] Εδώ αυτόματα μπαίνει το ζήτημα της ισότητας. Η έννοια και η αξία της ελευθερίας είναι ίδια για όλους τους ανθρώπους, ακόμα και για αυτούς που στερούνται των προϋποθέσεων. Είναι κοινό απόκτημα των ανθρώπων, το προϊόν και αποτέλεσμα παράλληλα και άλλων διαδικασιών, όπως η σωστή απόδοση δικαιοσύνης και η ισότητα. Θεωρείται θεμελιώδες

[2] Berlin, σ. 261.

δικαίωμα του ανθρώπου, ένας έστω και ελάχιστος βαθμός προσωπικής και ιδιωτικής ελευθερίας. Όπως σωστά έχει ειπωθεί, πρέπει να παραχωρήσουμε μέρος της ελευθερίας μας προκειμένου να διαφυλάξουμε την υπόλοιπη.[3] Ίσως για αυτό θα έπρεπε να στραφούμε στην ατομική, την προσωπική ελευθερία, το είδος της ελευθερίας που υπερασπίστηκε όσο κανείς άλλος ο Μιλ.

Για τον Μιλ η ατομική ελευθερία ήταν η αρχή και το τέλος, ήταν η αναγκαία συνθήκη ανάπτυξης του πολιτισμού. Ήταν απαραίτητο στοιχείο για μια κοινωνία να υπάρχουν ελεύθερες ιδέες και απόψεις. Ήταν η προϋπόθεση για να αναπτυχθούν η διανοητική ενέργεια, το ψυχικό θάρρος, η πρωτοτυπία και η ιδιοφυΐα. Ελλείψει αυτών οι κοινωνίες *θα είχαν συντριβεί από το βάρος της συλλογικής μετριότητας*, γράφει ο Μπερλίν.[4] Επεκτείνοντας τη σκέψη του Μιλ, ο Μπερλίν αγγίζει πλευρές της ανθρώπινης κατάστασης που δημιουργούν προβληματικές, άρρωστες ψυχικά προσωπικότητες - και κοινωνίες κατ' επέκταση - εγκλωβισμένες σε ομοιόμορφα καλούπια και συμπεριφορές, ατροφικές, μικρές και στενοκέφαλες. Η έλλειψη αυτού του είδους της προσωπικής ελευθερίας, της προσωπικής έκφρα-

[3] Στο ίδιο, σ. 264.
[4] Berlin, σ. 265.

σης έχει να κάνει με την κατανίκηση της ατομικότητας. Βασική προϋπόθεση στη σκέψη του Μιλ είναι η ανάδειξη του ατόμου. *Ο κίνδυνος που απειλεί την ανθρώπινη φύση δεν είναι το πλεόνασμα αλλά η έλλειψη ατομικών ορμών και προτιμήσεων,* έγραφε ο Μιλ.[5] Οι κοινωνίες, οι οικογένειες, ακόμα και τα άτομα είναι εγκλωβισμένα σε ένα σπιράλ ομογενοποίησης και τυποποίησης μέσα στα θέλω άλλων, είτε είναι κοινωνικοί, είτε οικονομικοί ή θρησκευτικοί θεσμοί. Δεν δίνουν προσοχή στο τι έχουν ανάγκη, ή στο τι πραγματικά θέλουν, αλλά ψάχνουν να μιμηθούν άτομα, κοινωνικές θέσεις και τάσεις που είναι ξένα προς αυτά, αλλά που με κάποιον τρόπο, ή μορφή πίεσης, έχουν την τάση να μιμηθούν και να υιοθετήσουν. Οποιαδήποτε ιδιορρυθμία ή διαφορετικότητα απορρίπτεται. *Αφού δεν υπακούν στη φύση τους, δεν διαθέτουν καμία φύση,* είναι *ανίκανες για ισχυρές επιθυμίες…δεν έχουν γνώμες και αισθήματα.*[6]

Το θρησκευτικό στοιχείο ήταν, είναι και θα είναι ενάντια σε κάθε τάση ελεύθερης έκφρασης της ανθρώπινης φύσης.[i] Οι οποιεσδήποτε εκφράσεις περί ελευθερίας εμπερικλείουν μέσα τους ένα περιορισμό και μια καταναγκαστική υπερνίκηση των ανθρώπινων ιδιοτήτων που

[5] Mill, J., *Περί Ελευθερίας,* (Αθήνα: Επίκουρος, 1983), σ. 108.
[6] Στο ίδιο, σ.109.

χαρακτηρίζονται αμαρτίες. Ειδικά στην προτεσταντική καλβινιστική θεώρηση, η απόλυτη υποταγή πρέπει να είναι στοιχείο της ανθρώπινης φύσης. Όλα στον άνθρωπο είναι λάθος, το μόνο για το οποίο είναι ικανός ο άνθρωπος είναι η υποταγή. *Ό,τι δεν είναι καθήκον είναι αμαρτία.* Ό,τι έχει ο άνθρωπος οφείλει να το χρησιμοποιεί κατά το θέλημα του Θεού. Όλες τις άλλες επιθυμίες και ικανότητές του οφείλει να τις καθυποτάξει σε αυτό το θέλημα, ή να τις καταπνίξει τελείως. Αυτή η συντριβή προκαλεί την ασφυξία της ατομικότητας και της ελεύθερης έκφρασης. Είναι η ομογενοποίηση του ατόμου μέσα σε ένα κουστούμι το οποίο πρέπει να φοράει, όσο στενό και άβολο και αν του είναι, όσο αταίριαστο και κόντρα στην φύση του, αφού έτσι και αλλιώς η φύση του είναι ατελής, άρρωστη, μιαρή και πρέπει να καθαριστεί και να εξαγνιστεί, αλλιώς τον περιμένουν βάσανα, καταδίκη και αιώνια τιμωρία. Ό,τι οφείλει ο άνθρωπος είναι η συντριβή του ενώπιον του Δημιουργού Του, η παραίτησή του από το εγώ του, από τη δύναμη, τη θέαση και τη θέληση της ζωής του προκειμένου να είναι αρεστός στον Δημιουργό του και να εξασφαλίσει έτσι τη σωτηρία του. Ό,τι κάνει πρέπει να το κάνει μέσα στο πλαίσιο που θα του ορίσουν οι Γραφές, οι προφήτες, οι ιερείς ή οι καθοδηγητές. Και εδώ είναι που ο Μιλ προσπαθεί να αλλάξει τα πράγματα και να αναδείξει ένα πολύ

σημαντικό στοιχείο, απαραίτητο για να κατά-νοήσει ο άνθρωπος την έννοια της ελευθερίας, την ατομικότητα. Αγνοούμε ότι η ατομικότητα είναι ένα πολύτιμο δώρο. Όσο πιο ανεπτυγμένη είναι η ατομικότητα κάποιου, τόσο πιο πολύτιμο γίνεται το άτομο για τον εαυτό του και κατ' επέκταση και για τους άλλους γύρω του γράφει ο Μιλ.[7] Η ατομικότητα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη σκέψη του Μιλ και συνδέεται στενά με την ελευθερία σε ολόκληρο το φάσμα της προσωπικότητας και της ζωής του ατόμου. Η ατομικότητα κάποιου αναπτύσσεται μέσω εκπαίδευσης, μέσω διαφορετικών τρόπων ζωής, μέσω της έκθεσης σε γνώμες, απόψεις και ιδέες. Αναπτύσσεται με την άσκηση δικαιοσύνης αποβλέποντας στο καλό των άλλων, με την εξάσκηση του δικαιώματος του άλλου να πιστεύει και να δρα με διαφορετικό τρόπο. Σε όποιες περιπτώσεις κάνει πίσω, χάνει τον δυναμισμό της και την ευκαιρία να αναπτυχθεί περαιτέρω. Ό,τι προσπαθεί να περιορίσει την ατομικότητα κάποιου είναι δεσποτισμός, ή όπως το έγραψε ο Μιλ, *ό,τι συνθλίβει την ατομικότητα είναι δεσποτισμός όπως κι αν ονομάζεται: θέλημα θεού ή εντολές ανθρώπων.*[8]

---

[7] Mill, σ.111.
[8] Mill, σ.112.

Ένα στοιχείο που αναδεικνύεται στην ανθρώπινη συμπεριφορά και ατομικότητα είναι η πρωτοτυπία. Είναι αυτό το αναγκαίο στοιχείο το οποίο αν το στερούμασταν, δεν θα είχαμε κάνει καμία πρόοδο, όλα θα ήταν στενά, σε σμίκρυνση μικρά, όπως ακριβώς θα τα ήθελαν κάποιοι. Είναι το στοιχείο που βοηθάει να έρθουν στην επιφάνεια νέες αλήθειες και να αποκαλυφθεί ότι προηγούμενες ιδέες, απόψεις, συνήθειες ή πρακτικές δεν ήταν και τόσο αληθινές τελικά, ή που καταφέρνει η πρωτοτυπία αυτή, παράλληλα με το καινούργιο, να συντηρήσει και να συνεχίζει να δίνει ζωή στο παλαιό. Και η πρωτοτυπία απαιτεί ιδιοφυΐα. Η ιδιοφυΐα αναπτύσσεται μόνο σε ένα ελεύθερο περιβάλλον, αναπτύσσεται έντονα μέσα από την ατομικότητα και δεν μπορεί να καλουπωθεί, να περιοριστεί ή να πατροναριστεί. Η ιδιοφυΐα παράγει την πρωτοτυπία και η πρωτοτυπία μας ανοίγει τα μάτια, σε όσους φυσικά μπορούν να το δουν, να το νιώσουν και να το καταλάβουν. Ο άνθρωπος έχει την τάση να είναι συντηρητικός, αλλά συγχρόνως και περίεργος. Τα κοινωνικά, πολιτικά και θρησκευτικά του συστήματα ήταν και είναι, περιοριστικά, διότι, όπως είπα και στην αρχή, η ελευθερία είναι μια τεράστια δύναμη, η οποία πρέπει να ελέγχεται και να περιορίζεται. Ο κάθε άνθρωπος θέλει να νιώθει ασφαλής, σίγουρος, σταθερός. Οτιδήποτε πρωτότυπο και ιδιοφυές

συγχρόνως - καθότι το πρωτότυπο έχει και ένα βαθμό ιδιοφυίας μέσα του - έρχεται να ταράξει τα ήρεμα νερά του ατόμου, αυτό δεν είναι πάντα ευπρόσδεκτο, φοβίζει, ξενίζει και πολλές φορές εξοστρακίζει. Φοβόμαστε ή ακόμα τρέμουμε να ακούσουμε κάτι που θα χαλάσει την ηρεμία και την ασφάλεια του μυαλού μας, κάτι που θα μας πει «δες το και από αυτή την πλευρά» ή «έχω κάτι νέο να σου προτείνω, βρήκα κάτι νέο», λέμε «όχι» και δεν λαμβάνουμε υπόψιν μας ότι αν ο κόσμος έχει κάνει τόσο μεγάλη πρόοδο, οφείλεται σε αυτές ακριβώς τις ιδιότητες της πρωτοτυπίας, της ιδιοφυίας και της αλλαγής. Όσο και να θέλουμε να περιορίσουμε την ελευθερία, ματαιοπονούμε. Ίσως να είναι το τέλος μας, μα είναι και το πεπρωμένο μας. Είναι το τίμημα που θα πληρώσουμε αλλά και το δώρο - δικαίωμα που θα κερδίσουμε.

Το πρόβλημα σε όλα αυτά είναι η μετριότητα, κάτι που στηλιτεύει ο Μιλ στα γραπτά του. Δυστυχώς το εκκεντρικό, το περίεργο ήταν πάντα στο περιθώριο και οι κοινωνίες, όσο προοδευτικές και αν χαρακτηρίζονται, το κοιτούσαν πάντα με επιφύλαξη. Διότι όλες οι κοινωνίες, ακόμα και αυτές που κατηγοριοποιούνται ως προοδευτικές, με το πέρασμα του χρόνου έχουν την τάση να γίνονται πιο συντηρητικές, υποστηρίζοντας τις αρχές και τις αξίες που τις ανέδειξαν, μην

αφήνοντας χώρο για κάτι άλλο, ή ακόμα κι αν δώσουν χώρο σε κάτι νέο, να είναι υπό περιορισμό και έλεγχο μέχρι και αυτό το νέο να διεκδικήσει και να κερδίσει τον χώρο του στην κοινωνία, και πάει λέγοντας. Μου άρεσε ιδιαίτερα μια δυνατή ιδέα που ανέφερε ο Μιλ σε σχέση με τη διαμόρφωση της ζωής του ανθρώπου. Έγραψε, *όταν ένα άτομο διαθέτει ένα μέτρο κοινής λογικής και εμπειρίας ο καλύτερος τρόπος για να διαμορφώσει τη ζωή του είναι ο δικός του τρόπος. Όχι επειδή είναι ο καλύτερος αλλά επειδή είναι ο δικός του.*[9] Με άλλα λόγια, ο Μιλ έλεγε ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να μπει σε ένα κουστούμι που είναι ραμμένο για όλους. Ο κάθε άνθρωπος έχει τις δικές του πνευματικές ανάγκες και κατευθύνσεις. Ό,τι είναι καλό για κάποιον δεν είναι κατ' ανάγκη καλό και για κάποιον άλλον. Η κοινή γνώμη, η ομάδα και ειδικά οι οργανωμένες πολιτικά, συνδικαλιστικά, θρησκευτικά ομάδες, τείνουν προς την ομογενοποίηση. Ο αγώνας για εξουσία ή για επιρροή προέρχεται από ομάδες που έχουν αυτές τις τάσεις και στοχεύσεις. Αυτό δεν μπορεί να συμβάλει στην προσωπική ανάπτυξη του ατόμου, διότι η ατομικότητα καταργείται ή καταπιέζεται για τον κοινό σκοπό, ή την κοινή στόχευση και πορεία. Δημιουργείται ο δεσποτισμός που ανέφερε ο Μιλ. Όπως και να έχει, οι μεγάλες προσωπικότητες

---

[9] Mill, σ. 118.

έκαναν και θα κάνουν πάντα τη διαφορά και όχι οι μετριότητες. Οι μεγάλες προσωπικότητες, άτομα με καλλιεργημένο και ανεπτυγμένο τον ατομισμό τους, θα κληθούν και πάλι να δώσουν λύσεις εκεί που οι μέτριοι το μόνο που θα μπορούν να κάνουν είναι να μιμούνται παλαιά παραδείγματα στην καλύτερη των περιπτώσεων. Μέτρια άτομα ή μη άτομα προσφέρουν μέτριες ή καθόλου λύσεις. Άτομα που δεν ενσκήπτουν και παραδίδονται στην ομοιομορφία, στο αίτημα της κοινής γνώμης, στον πατερναλισμό, είναι αυτά που διακρίνονται και τα οποία δίνουν κάτι το μοναδικό και ξεχωριστό. Αν η Ευρώπη του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα έκανε βήματα προόδου και επιτεύγματα μοναδικά, ήταν λόγω του ότι υπήρχαν πολλοί και διαφορετικοί πολιτισμοί, χαρακτήρες και ιδιοσυγκρασίες στα έθνη που την αποτελούσαν. Αυτή η ποικιλία κατευθύνσεων και επιλογών ήταν που έκαναν την Ευρώπη μοναδική τον καιρό εκείνο.[10] Ο Βίλχελμ Χούμπολντ ανέφερε ότι δύο πράγματα είναι απολύτως αναγκαία για την ανθρώπινη ανάπτυξη, η ελευθερία και η ποικιλία καταστάσεων και αυτό διότι αυτά τα στοιχεία καθιστούν τους ανθρώπους ανόμοιους μεταξύ τους και τους αναδεικνύουν. [11]

---

[10] Στο ίδιο, σ. 125.
[11] Στο ίδιο, σ. 126.

Οι απόψεις του Μιλ αποτελούν ύμνο στις ανθρώπινες αρετές και δυνάμεις ανάπτυξης με σκοπό την αλληλοβοήθεια και την αλληλεγγύη, αλλά και μια κραυγή αγωνίας στο να μην χαθεί αυτό το μοναδικό δώρο στην ανθρώπινη ύπαρξη. *Μόνο με την πειθώ εντυπώνονται οι καθαρά ατομικές αρετές* έγραφε ο Μιλ, τονίζοντας το πόσο σημαντικό είναι οι άνθρωποι να μάθουν, όχι αναγκαστικά αλλά ενσυνείδητα, τις αξίες της ανθρώπινης αρετής. Η προσωπική ευημερία όμως είναι υπόθεση καθαρά προσωπική. Κανείς δεν μπορεί ή δεν έχει το δικαίωμα να πει στον άλλον πως θα ζήσει, ή τι είναι καλό να πράξει. Μπορούν να ειπωθούν με μορφή συμβουλών και με καλό κίνητρο κάποιες σκέψεις, αλλά θα πρέπει να έχουν καθαρά συμβουλευτικό χαρακτήρα και όχι καθοδηγητικό. Σε αυτό το σημείο, ο Μιλ έγραψε κάτι το οποίο προσωπικά με συγκλόνισε. Ίσως γιατί το είχα πάντα μέσα μου, ίσως γιατί επέτρεψα να καταπνιγεί για κάποιο διάστημα, ή γιατί θεωρούσα ότι η ομοιομορφία τείνει προς την τελειότητα. Τραγικό μου λάθος. Έγραψε λοιπόν ο Μιλ ότι όλα τα σφάλματα που μπορεί να κάνει ένας άνθρωπος στην ζωή του, παρά τις συμβουλές και τις παραινέσεις που έχει πάρει, είναι ασήμαντα σε σύγκριση με το πραγματικό ολέθριο σφάλμα *να επιτρέψει στους άλλους να του επιβάλουν αυτό που*

εκείνοι κρίνουν ότι είναι το καλό του.[12] [ii] Το μόνο που μπορεί κάποιος να δεχτεί είναι την κρίση των άλλων για τις επιλογές του και τη ζημία που μπορεί να προκάλεσε αυτό στον εαυτό του ή στους άλλους, όχι όμως και το γιατί διάλεξε τη συγκεκριμένη πορεία του. Μπορεί κάποιος να χαρακτηριστεί από την πορεία του και τις πράξεις του. Οι αρνητικές ιδιότητες και πράξεις κρίνονται, όπως επίσης οι θετικές επιβραβεύονται, αλλά αυτό που λέμε ότι έχουμε καθήκον προς τον εαυτό μας, να είμαστε συνεπείς ως προς αυτόν, σημαίνει κάτι περισσότερο από την επίδειξη σωφροσύνης, *σημαίνει αυτοσεβασμό και αυτοανάπτυξη και για κανένα από αυτά το άτομο δεν είναι υπόλογο στους συνανθρώπους του.*[13]

Μου έκανε επίσης εντύπωση το πως προτείνει ή θεωρεί ο Μιλ την καθιέρωση μιας ηθικής ή μιας αλήθειας σε μια κοινωνία. Στο πλαίσιο της συζήτησης του τι είναι κατάλληλο να αποδέχεται, ή να απορρίπτει και ενίοτε να τιμωρεί η κοινωνία, ο Μιλ παρατήρησε ότι τα μόνα πράγματα που πρέπει να απορρίπτονται από μια κοινωνία είναι αυτά που έχουν απορριφθεί από τα πρώτα βήματα της ύπαρξης του κόσμου. Και για διαμορφωθούν τέτοιες αξίες, τέτοιες αρχές, υπάρχει η ανάγκη να έχει προηγηθεί χρόνος,

---

[12] Mill, σ. 132.

[13] Στο ίδιο σ. 135.

ιστορία και συσσώρευση εμπειριών.[14] Ο δρόμος που χάραξε ο Μιλ ήταν μοναχικός και ανεξάρτητος δίνοντας όλη του την ενέργεια στην υπεράσπιση του δικαιώματος της ατομικής ελευθερίας και της ελευθερίας του λόγου. Αυτά ήταν κυρίαρχα στοιχεία στη ζωή του, υπολογίζοντάς τα όμως βάσει της ωφελιμότητας τους, όχι απλά και μόνο ως διεκδίκηση αξιών και δικαιωμάτων για τους άλλους.

Η Κοινή Γνώμη

Η κοινή γνώμη ήταν πάντα ένα εμπόδιο για τον Μιλ. Θεωρούσε ότι περιόριζε την ατομικότητα. Πρότυπο της εποχής ήταν ότι το άτομο δεν θα έπρεπε να έχει ισχυρές επιθυμίες. Η κοινή γνώμη ήταν πάντα σε κάθε εποχή μια πολύ ισχυρή δύναμη επιρροής στα άτομα. Αυτό μπορούμε να το καταλάβουμε και στη δική μας εποχή. Ο τρόπος έκφρασης, γλώσσας, οι τάσεις της εποχής, η συμπεριφορά, αυτό που είναι κοινά αποδεκτό και διαπερνά κάθε κοινωνία σε κάθε εποχή, είναι αυτό που κατά κάποιο τρόπο μας κάνει ίδιους, όμοιους, μας ταυτίζει με την εποχή μας και τον κοινωνικό περίγυρό μας, είτε αυτός

[14] Στο ίδιο, σ. 138.

είναι οι γνωστοί μας, είτε όχι. Μας ταυτίζει με την πολιτική ή θρησκευτική μας κοινότητα και ακούμε τις ίδιες ιδέες και δεχόμαστε τις ίδιες αξίες με τους άλλους. Έτσι διαμορφώνουμε κάτι το κοινό, κάτι το συλλογικό. Ο Μιλ τόνισε όμως ότι αυτή η κοινή γνώμη έχει την τάση να συμπιέζει το άτομο, να θέλει να το κάνει ομοιόμορφο, ένα με την εποχή του, χωρίς τη διαφορετικότητα, την πρωτοτυπία, τη μοναδικότητα και την ιδιαιτερότητα που μπορεί να έχει κάποιος. Στοιχεία τα οποία είναι απαραίτητα και ζωτικά για να μπορέσει το άτομο να δείξει αυτό που πραγματικά είναι, το ιδιαίτερο ποιόν του, τη μοναδικότητα αυτή που θα το κάνει να ξεχωρίσει και τελικά να προσφέρει στο σύνολο. Η τάση για συμμόρφωση με την κοινή γνώμη είναι χαρακτηριστικό της κάθε εποχής. Είναι η τάση του «όλοι μαζί μπορούμε να κάνουμε μεγάλα πράγματα». Και όσο κι αν οι κοινωνικές αλλαγές και νέες πολιτικές πράξεις μείωσαν, ή ακόμα και τερμάτισαν, τα συστήματα τα οποία προωθούσαν την ομογενοποίηση και τη συλλογική ταυτότητα όλων, όπως έκαναν τα συντηρητικά και θρησκευτικά συστήματα, τα νέα συστήματα, εφόσον είχαν την εξουσία στα χέρια τους, ήθελαν και θέλουν να επιβάλουν τους δικούς τους τρόπους συμπεριφοράς, τις προτιμήσεις και τις τακτικές. Αυτό το είδαμε πολύ έντονα την εποχή των απολυταρχικών, φασιστικών καθεστώτων πριν από τον Β’ Παγκόσμιο πόλεμο, το βλέπουμε

ακόμα και σήμερα σε χώρες που θέλουν να επιβάλουν έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης, στάσης και ενέργειας. Το βλέπουμε στη Ρωσία του Πούτιν, στην Κίνα του Χι, στην Ινδία, στη Βραζιλία, αλλά και σε δημοκρατικές χώρες στις οποίες οι δημοκρατικές αξίες διολισθαίνουν ή αποτυγχάνουν και όπου η εξουσία αδράζει την ευκαιρία να εκμεταλλευτεί αυτό το κενό ή το πολιτικό μειονέκτημα, να ελέγξει την τάση της κοινής γνώμης και τελικά να τη χειραγωγήσει. Όταν η κοινή γνώμη μπορεί να ελεγχθεί και να διαμορφωθεί ανάλογα από την εκάστοτε εξουσία, τότε αυτή η κοινή γνώμη στρέφεται ενάντια στο άτομο και στην ατομικότητα του, στην ελευθερία της σκέψης και της δράσης του.

Ακούμε πολύ συχνά στις μέρες μας να προσέχουμε το τι παρακολουθούμε στα ΜΜΕ, στο διαδίκτυο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Είναι τα μέσα αυτά που διαμορφώνουν την κοινή γνώμη και που, με τον τρόπο τους, κατευθύνουν τη γενική άποψη προς τα εκεί που θέλουν. Σε όλα αυτά στέκεται αντίθετος ο Μιλ, ακόμα και σήμερα υπερασπιζόμενος την ελευθερία της σκέψης, της έκφρασης και της γραφής, με τρόπο που αναδεικνύεται η ατομικότητα και η μοναδικότητα του ατόμου, στοιχεία που οδηγούν το άτομο σε ένα ανώτερο πεδίο ανάπτυξης και συνειδητοποίησης. Μακριά από κομφορμισμούς, χειραγώ-

γηση και αλλοίωση της προσωπικότητας, καθώς και σε πρακτικές τόσο από το ίδιο το άτομο όσο και από τον περίγυρο του. Είναι η αίσθηση που μου δίνει ο Μιλ, ότι ήθελε ένα άτομο αρκετά δυνατό διανοητικά και πνευματικά ώστε να μπορεί να καταλάβει τη θέση του και τον ρόλο του στον κόσμο και την κοινωνία του. Η διανοητική, όπως και η φυσική ελευθερία έχει κόστος. Η πρώτη ίσως πρέπει να καταβάλει το υψηλότερο τίμημα, ιδίως όταν έχει να παλέψει με παραδόσεις και αλήθειες οι οποίες δεν την αφήνουν να αναπνεύσει και να λειτουργήσει. Ίσως ο άνθρωπος φοβάται να διαχειριστεί αυτή την ελευθερία, αλλά υπήρξαν άτομα σαν τον Μιλ που την υπερασπίστηκαν με όλες τους τις δυνάμεις. Για να μπορούμε και εμείς σήμερα, σχεδόν διακόσια χρόνια αργότερα, να μιλάμε και να εκφραζόμαστε όπως ακριβώς αισθανόμαστε και όπως ακριβώς νιώθουμε. Χωρίς τύψεις, ενοχές, κατατρεγμούς και διώξεις, όχι στις ελεύθερες κοινωνίες τουλάχιστον. Διότι υπάρχουν και οι άνθρωποι που θέλουν απλά να επιβιώσουν, κάτω από οποιαδήποτε καθεστώς και σύστημα, αρκεί να ζήσουν, και υπάρχουν και αυτοί που θέλουν να ζήσουν μόνο ελεύθεροι και νιώθουν ότι οφείλουν να υπερασπιστούν αυτό το δώρο. Ο Μιλ ήταν αισιόδοξος για τον άνθρωπο. Αισιόδοξος για το αύριο, δυναμικός με το παρόν, ευγνώμων για το παρελθόν.

Ησαΐας Μπερλίν και η Ελευθερία

Αρνητική ελευθερία. Εδώ αναφερόμαστε σε μια πολιτική έννοια της ελευθερίας η οποία έχει να κάνει κυρίως με το πεδίο, τον χώρο μέσα στο οποίο κάποιος ή κάποιοι μπορούν να δράσουν χωρίς να επεμβαίνουν άλλοι. Είναι η δυνατότητά μου να δρω χωρίς εμπόδια, χωρίς κάποιος να εμποδίζει τη δράση μου. Με άλλα λόγια δεν επεμβαίνουν οι άλλοι στην ζωή μου.[15] Είναι σημαντικό αυτό αν το σκεφτούμε. Η υπεράσπιση της ελευθερίας έχει έναν αρνητικό σκοπό, την παρεμποδίσει κάθε εξωτερικής επέμβασης. Όπως το περιγράφει ο Μπερλίν αρκετά απλά, αλλά διεισδυτικά, το να απαγορεύσεις σε κάποιον να δράσει όπως θέλει, όπως ο ίδιος επιλέγει και να τον κατευθύνεις προς μια άλλη κατεύθυνση, ακόμα και αν είναι πολύ καλύτερη, δίνοντάς του μεγάλες προοπτικές, αποτελεί προσβολή της ανθρώπινης ιδιότητας του ατόμου, διότι το άτομο δεν την επέλεξε, του επιβλήθηκε ή εξαναγκάστηκε να πάει προς τα εκεί. Αυτό ήταν θεμελιώδες δικαίωμα για τον άνθρωπο από την εποχή του Έρασμου μέχρι σήμερα.[16] Και για αυτό χύθηκαν

[15] Berlin, σ. 259.

[16] Στο ίδιο, σ. 266.

τόνοι από μελάνι αλλά και αίμα. Αυτού του είδους η σκέψη, η ιδέα ότι η ιδιωτική ζωή και η προσωπική σφαίρα είναι πράγματα ιερά και απαραβίαστα και ο καθένας είναι ελεύθερος να τα απολαμβάνει, είναι δείγμα υψηλής πολιτισμικής στάθμης, κάτι το οποίο εξελίχθηκε από την Αναγέννηση και μετά.[17] Σίγουρα οι προηγούμενες εποχές ετοίμασαν το έδαφος προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά δεν είχαν αυτή την στόχευση.

Θετική ελευθερία. Έχει να κάνει με την εξουσία ή τη δυνατότητα που μπορεί να έχει κάποιος να υποχρεώσει κάποιον να κάνει κάτι ή να μην κάνει κάτι.[18] Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να ρωτήσουμε από ποιον κυβερνιέμαι; Ή ποιος είναι αυτός που θα αποφασίσει τι πρέπει ή τι δεν πρέπει να κάνω, ή να είμαι; Είναι η επιθυμία του ατόμου να είναι αυτεξούσιο. Θέλω οι αποφάσεις και η ζωή μου να εξαρτώνται από εμένα αποκλειστικά και μόνο και όχι από εξωτερικές δυνάμεις ή επιρροές. Θέλω να είμαι πρωταγωνιστής και σκηνοθέτης και όχι κομπάρσος στη ζωή μου.[19] Το θέλω αληθινά όμως;

Ο Ησαΐας Μπερλίν έγραψε ότι η ελευθερία έχει αξία, έχει νόημα για κάποιον, μόνο όταν μπορεί να

---

[17] Στο ίδιο, σ. 268.

[18] Στο ίδιο, σ. 257, 258.

[19] Στο ίδιο, σ. 271, 272.

τη χρησιμοποιήσει, και για να την χρησιμοποιήσει πρέπει να έχει επίγνωση του τι είναι και ποιος είναι ο σκοπός της. Δεν είναι για όλους πρώτιστη ανάγκη η Ελευθερία. Τι να την κάνει κάποιος την ελευθερία όταν άλλες ανάγκες πιο ζωτικές και κρίσιμες έχουν προτεραιότητα![20]

Η ελευθερία, εκ των πραγμάτων, πρέπει να πλαισιωθεί και να οριστεί. Όλα θα ήταν πιο εύκολα αν ένα άτομο ήταν μόνο του, οπότε δεν θα υπήρχε πρόβλημα με το τι θα ήθελε να κάνει, αλλά με το αν μπορούσε, λόγω περιορισμένων δυνατοτήτων ή δυσμενών συνθηκών, αλλά και πάλι θα υπήρχε άφθονος χώρος για ελευθερία κινήσεων και επιλογών. Τα πράγματα όμως στις ανθρώπινες υποθέσεις δεν λειτουργούν έτσι. Οι άνθρωποι είναι οργανωμένοι σε οικογένειες, ομάδες, κοινωνίες, έθνη, χώρες. Πρέπει να υπάρχουν αρχές και κανόνες στις δραστηριότητες των για να υπάρχει ευταξία και όχι αναρχία και εκμετάλλευση. Σε αυτό το σημείο είναι που οι άνθρωποι συμφώνησαν σαν να λέγαμε να περιορίσουν την ελευθερία τους, το δικαίωμά τους να δρουν όπως επιθυμούν, χάριν κάποιον άλλων αξιών, όπως της δικαιοσύνης, της ευτυχίας, της ασφάλειας κλπ. Και επειδή η ανθρώπινη κοινωνία πέρασε αρκετές φάσεις με προβληματικές,

[20] Στο ίδιο, σ. 261.

έντονες και θλιβερές συνθήκες, πολλοί κατέληξαν ότι η Ελευθερία δεν είναι μια αξία, ένα δικαίωμα χωρίς όρια. Η εμπειρία, η δύσκολη και επίπονη εμπειρία της ανθρώπινης κοινωνίας, έδειξε ότι η Ελευθερία είναι σημαντική και έπρεπε να προστατευτεί έστω και σε ένα minimum ποσοστό. Ο Constant έγραψε ότι *αν δεν θέλουμε να εξευτελίσουμε ή να απαρνηθούμε την ανθρώπινη φύση μας πρέπει να διασφαλίσουμε αυτό το minimum προσωπικής ελευθερίας.*[21] Η προσωπική ελευθερία, λοιπόν, είναι η βάση πάνω στην οποία μπορούμε να χτίσουμε. Τι περιλαμβάνει αυτή; Τουλάχιστον τις ελευθερίες έκφρασης, γνώμης και θρησκευτικής συνείδησης, καθώς και το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Για τους στοχαστές της εποχής του Constant, του Mill, του Jefferson κ.α., ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ευημερία και την πρόοδο του πολιτισμού η ύπαρξη ελευθερίας, η αυθορμησία, η αλήθεια, η διανοητική ενέργεια και το ψυχικό θάρρος.

Ο Λόγος και η Βούληση είναι δύο στοιχεία που βοηθούν τον άνθρωπο να σχεδιάσει, να θέσει στόχους, να τους επιδιώξει, αλλά και για να επιβιώσει. Τι γίνεται όμως όταν υπέρτερες δυνάμεις, φυσικές, τυχαίες καταστάσεις, ακόμα και ανθρώπινοι θεσμοί κατανικούν τον άνθρωπο;

---

[21] Berlin, σ. 264.

Τι μπορεί να κάνει ο άνθρωπος όταν αυτά τα στοιχεία του κόβουν τον δρόμο, τον εμποδίζουν; Ένας τρόπος είναι να σταματήσω να επιθυμώ, να περιοριστώ μέσα σε έναν χώρο όπου θα είμαι ασφαλής, όπου κανείς δεν θα μπορεί να με αγγίζει, όπου θα είμαι ελεύθερος. Κλείνομαι στον εαυτό μου. Εκεί δεν υπάρχουν εμπόδια. Αυτή την άποψη έθεσε ο Καντ ο οποίος ταύτισε την ελευθερία όχι μόνο με την εξάλειψη των επιθυμιών, αλλά και με την κατανίκηση των. Αυτό αποκαλέστηκε αυτονομία. Είμαι αυτόνομος όταν είμαι κύριος του εαυτού μου, ελέγχω τις επιθυμίες μου και υπακούω σε νόμους που εγώ έχω θεσπίσει. Ελευθερία σημαίνει υποταγή, υποταγή που εμείς οι ίδιοι επιβάλουμε στον εαυτό μας, όπως έλεγε και ο Ρουσσώ.[22] Σε αυτό το σημείο, η έννοια της ελευθερίας παίρνει μια άλλη τροπή και έννοια. Η ελευθερία είναι υποταγή, υποτάσσομαι σε μια ανώτερη αρχή ή νόμο και πιστεύω ότι είμαι ελεύθερος διότι το έχω επιλέξει εγώ. Επιλέγω να φύγω από τα προβλήματα και τα εμπόδια που δεν μπορώ να διαχειριστώ και επιλέγω να αποτραβηχτώ στην κλειστή θρησκευτική μου κοινότητα, την περιοχή αυτή που έχω επιλέξει να ζήσω χωρίς να με αγγίζουν τα προβλήματα και οι ανάγκες της κοινωνίας. Αυτό μου δίνει την ασφάλεια και την αίσθηση της ελευθερίας και της

---

[22] Στο ίδιο, σ. 279.

ανεξαρτησίας. Είναι το μέρος όπου μπορώ να αφεθώ γιατί τα σημαντικά προβλήματα τα διαχειρίζεται άλλος, ανήκουν στην ευθύνη άλλου. Εγώ είμαι ήσυχος από αυτά, ελεύθερος από τέτοια προβλήματα και κατ’ επέκταση, ευτυχισμένος. Υπάρχει όμως ένα *αλλά.*

Ο Καντ έγραψε ότι *ουδείς μπορεί να με καταναγκάσει να είμαι ευτυχισμένος με τον δικό του τρόπο.* Τι θα μπορούσαν να σημαίνουν αυτά τα λόγια; Τι ήθελε να πει με αυτή τη δήλωση; Ό,τι και να γράψω θα ήταν επιδερμικό, διότι όταν διάβασα για πρώτη φορά αυτή την πρόταση κάθισα αρκετή ώρα προσπαθώντας να την επεξεργαστώ και τότε μόνο κατάλαβα ότι αυτή η πρόταση διαπέρασε όλο μου το είναι. Με πήγε πίσω σε μνήμες και αναμνήσεις, σε επιλογές μου, αλλά και ακολουθίες άλλων πραγμάτων. Με έφερε αντιμέτωπο με τον εαυτό μου, με τις αξίες μου και τα πιστεύω μου και με μια έντονη δόση αυτοκριτικής και επανεξέτασης όλων αυτών που με καθόρισαν και με έκαναν αυτό που είμαι. Με άλλα λόγια αναρωτήθηκα, *είμαι ευτυχισμένος;* Και αν είμαι, είμαι γιατί το επέλεξα εγώ ή κάποιοι άλλοι; Μπορώ να πω ότι έχω τελικά ελεύθερη βούληση για να αποφασίσω αυτό που θέλω, ή ακολουθώ αυτό που μου είπαν άλλοι ότι είναι καλό για μένα; Είμαι τελικά ευτυχισμένος, είμαι τελικά ελεύθερος; Σε όλα αυτά θα μπορούσε και πάλι μια δήλωση του

Καντ να κλονίσει ακόμα πιο πολύ τα πράγματα. *Ο πατερναλισμός είναι η χειρότερη μορφή δεσποτισμού που μπορεί κανείς να συλλάβει.* Ο πατερναλισμός αντιμετωπίζει τα άτομα όχι σαν ελεύθερα όντα αλλά σαν υλικό το οποίο, όπως κοφτά λέει ο Μπερλίν, *εγώ σαν καλός μεταρρυθμιστής, ηγέτης, καθοδηγητής μπορώ να διαμορφώσω σύμφωνα με τους σκοπούς που έχω επιλέξει, πάντα προς όφελος των άλλων και δικό μου φυσικά.*[23] Είναι όμως αυτό σωστό;

Αν ο άνθρωπος είναι από τη φύση του άτομο που δημιουργεί αξίες και σκοπούς με τη χρήση της ελεύθερης βούλησης που έχει, τότε δεν έχει κανείς το δικαίωμα να τον χρησιμοποιεί ως εργαλείο και αντικείμενο. Να τον θεωρεί έρμαιο των καταστάσεων και των τυχαιοτήτων, ικανό μόνο να υποτάσσεται στην καθοδήγηση άλλων, σε οποιαδήποτε σφαίρα κι αν ανήκουν αυτοί, οι οποίοι ξέρουν καλύτερα από τον ίδιο το καλό του. Οι αξίες αναδεικνύονται και χαρακτηρίζονται ως αξίες, μόνο όταν είναι προϊόν ελεύθερων πράξεων. Αυτό τους δίνει την ύψιστη αξία. Κατά αυτή την έννοια ο ίδιος ο άνθρωπος είναι η ανώτερη αξία. Ό,τι παρεμβαίνει σε αυτό προσπαθώντας να τον χειραγωγήσει, να τον επηρεάσει και να τον πείσει ότι είναι κάτι κατώτερο, είναι ανήθικο και

[23] Berlin, σ. 280.

απαράδεκτο. Αποτελεί προσβολή για την αντίληψη που έχει κάποιος για τον άνθρωπο, το άτομο, την προσωπικότητα. Δεν επηρεάζει τόσο το γεγονός ότι είναι ανορθολογικός, όχι, επηρεάζει καθοριστικά το γεγονός ότι αρνείται στο άτομο το δικαίωμα να αναγνωρίζεται από τους άλλους ως τέτοιο. Και αυτό αγγίζει όλους τους ανθρώπους, τους άνδρες, τις γυναίκες, τα παιδιά, κοινωνίες ολόκληρες, οι οποίες παραδομένες σε αυτή την λογική, γίνονται άβουλα πλάσματα κατευθυνόμενα από το θέλημα και τις ιδέες άλλων, δίνοντας στις ιδέες αυτές υπερφυσική ή μεταφυσική δύναμη, την απόλυτη δύναμη και την απόλυτη Αλήθεια, ακυρώνοντας έτσι την ίδια τη φύση του ανθρώπου, την ίδια του την υπόσταση, υποβιβάζοντάς τον σε ένα άρρωστο πλάσμα με ανάγκη θεραπείας και κατεύθυνσης.[24] Το οξύμωρο είναι ότι πολλές φορές ο άνθρωπος εγκλωβίζεται σε μια λογική, σε μια νοοτροπία και έναν τρόπο σκέψης τον οποίο και εκλαμβάνει ως απελευθερωτικό. Όπως τονίζει πολύ εύστοχα ο Μπερλίν, είναι οι φορές που ο άνθρωπος μπερδεύει, συγχέει την έννοια της ελευθερίας, με την αναγνώριση από τον περίγυρο, από το κοινωνικό σύνολο. Η ανάγκη του ατόμου για αποδοχή και αναγνώριση από τον περίγυρό του είναι απολύτως φυσιολογική. Με αυτό το σκεπτικό ένα άτομο μπορεί να μπερδέψει

[24] Στο ίδιο, σ. 282, 311.

την έννοια της πραγματικής, ατομικής του ελευθερίας με αυτή του συλλογικού, του κοινωνικού συνόλου. Φτάνει πολλές φορές, λοιπόν, να θεωρεί ότι η υποταγή του σε έναν δεσπότη, δικτάτορα ή θρησκευτικό ηγέτη αποτελεί έκφραση προσωπικής ελευθερίας, απελευθέρωση. Η ουσία της πραγματικής ελευθερίας όμως είναι κάτι άλλο. Η πραγματική ελευθερία έχει πρωτίστως να κάνει με το άτομο και την απώθηση των εμμονών, των φόβων, των νευρώσεων ή και των ανορθολογικών δυνάμεων που τον κυριεύουν και δευτερευόντως με άτομα που προσπαθούν να εισβάλουν στο χώρο του και να του επιβάλουν την εξουσία τους.

Έχουμε την τάση να παραχωρούμε ελευθερίες, ή ακόμη και το πλήρες δικαίωμα της ελευθερίας μας, υπό συνθήκες, προκειμένου να εξυπηρετήσουμε κοινούς σκοπούς, την ασφάλεια, την ευημερία ή το συλλογικό μας καλό. Έχει γίνει και θα συνεχίσει να γίνεται αυτό στον κόσμο και στις κοινωνίες. Είναι αυτή η ιδιόμορφη κατάσταση που διαμορφώνεται, η ρευστότητα της έννοιας της ελευθερίας και τα όρια ή η απουσία των ορίων της που πολλές μας συγχέουν, μας μπερδεύουν. Μέχρι που μπορώ τελικά να φτάσω, μέχρι που μπορώ κινηθώ ελεύθερα και χωρίς να με περιορίσει κάποιος;

Τον $18^{ο}$ και $19^{ο}$ αιώνα συγκρούστηκαν πνευματικές δυνάμεις οι οποίες αντιμάχονταν σε απόψεις τους όρους της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της μοναρχίας, των ορίων που θα έπρεπε - αν θα έπρεπε - να μπουν, το τι μπορεί και μέχρι ποιου σημείου μπορεί να πάει το άτομο, τον ρόλο της κοινότητας και για το αν θα έπρεπε να παραχωρηθούν ελευθερίες. Οι απόψεις του Μιλ, του Ρουσσώ, του Βολταίρου, του Λοκ, του Κόνσταντ, του Κοντορσέ, του Τοκβίλ και πολλών άλλων ήταν ένα πεδίο αντιπαράθεσης και σύγκρουσης στην σκιά της Γαλλικής Επανάστασης με τις σαρωτικές αλλαγές που αυτή έφερε. Το άτομο και το κοινωνικό σύνολο ήταν, και θα είναι πάντα, στο επίκεντρο της ανάλυσης και της αντιπαράθεσης. Αυτό το a priori στοιχείο που έχουμε μέσα μας, η Ελευθερία, είναι και θα είναι πάντα συνυφασμένη με την πορεία του ανθρώπου, την απαίτηση να υπάρχει δικαιοσύνη, ισότητα και Αλήθεια. Ήταν και θα είναι η αγωνία του ανθρώπου να προχωράει με βεβαιότητες και αξίες, αξίες σαν και αυτές οι οποίες προσδίδουν τη σταθερότητα και την αξία της ύπαρξης. Μπορεί να μην έχει να κάνει τόσο με την ευημερία, αλλά έχει να κάνει με την ουσία της ύπαρξης, της συνύπαρξης και της διαβίωσης. Η ελευθερία δεν μπορεί λοιπόν να είναι απεριόριστη. Διότι απλά, όταν δίδεται ελευθερία σε ένα άτομο ή σε ένα λαό πρέπει η ελευθερία αυτή να ισορροπεί με άλλες

αξίες, όπως με τη δικαιοσύνη, την ισότητα, την ασφάλεια και ακόμα και με την ίδια την ευτυχία.[25] Εξ ορισμού δεν μπορούν να υπάρχουν βεβαιότητες ούτε ασφαλείς απαντήσεις, ούτε οριστικές λύσεις. Ο Καντ είπε ότι «*από το στρεβλό ξύλο της ανθρώπινης φύσης τίποτε ίσιο δεν φτιάχτηκε ποτέ*». Ίσως και να είχε δίκιο, με αυτό πορευόμαστε, με αυτό θα συνεχίσουμε να ζούμε. Αλλά οφείλουμε να καταλαβαίνουμε κάποιες παραδοχές και κάποια συμπεράσματα.

Η ζωή του ανθρώπου είναι γεμάτη εμπόδια και αβεβαιότητες. Το περιβάλλον στο οποίο ζει και δραστηριοποιείται είναι μια συνεχής μάχη, πότε με την ίδια τη φύση και πότε με τους άλλους ανθρώπους που τον περιβάλλουν. Το να ακολουθήσει κάποιος μια πορεία αυταπάρνησης, ασκητισμού ή μη σχέσης με τα κοινωνικά δρώμενα, αρνούμενος να ενταχθεί και να εμπλακεί σε τέτοιου είδους κοινωνικές, πολιτικές ή και θρησκευτικές δραστηριότητες, γενικά σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, είναι μια επιλογή. Το κάνει όμως, ίσως διότι δεν μπορεί, ή δεν θέλει να παλέψει μέσα σε αυτό και από τη στιγμή εκείνη ο ίδιος δύναται να θεωρεί ότι η εγκατάλειψη όλων αυτών, η άρνησή τους, η αποβολή τους από το μυαλό του και από τις

[25] Berlin, σ. 329.

έγνοιές του και η μετάθεση ή η μεταβίβασή τους για επίλυση σε άλλες οντότητες, θρησκευτικές ή μεταφυσικές - θεωρώντας ότι αυτό είναι μια μορφή ελευθερίας – τον οδηγεί σε πλάνη και όπως ο Μπερλίν λέει χαρακτηριστικά, *ο άνθρωπος αυτός αυτοκτονεί.* Η ανάγκη της πίστης σε μια σταθερή αρχή ήταν πάντα η φαντασιακή ασφάλεια του ανθρώπου. Ήταν και είναι ανάγκη και καταφύγιο να τρέξουμε σε μια φιλοσοφία, σε μια ιδεολογία, σε μια πολιτική δομή, σε μια θεοκρατία, σε μια πίστη τέλος πάντων. Αλλά αυτό, όπως το έθεσε ο Μπερλίν, ήταν και θα είναι η κατακρεούργηση των ανθρώπινων κοινωνιών. Η υποταγή και η διαμόρφωση του ατόμου ή των κοινωνιών στα πρότυπα μιας γνώμης, η οποία θεωρείται ότι είναι αλάθητη ή ότι αποβλέπει σε ένα φανταστικό μέλλον, είναι ότι χειρότερο μπορεί να συμβεί στον άνθρωπο. Υπάρχει λύση σε αυτό δαιδαλώδες κόσμο; Υπάρχει τελικά μια άκρη σε αυτό το κουβάρι;

Ο Πλουραλισμός

Ο Πλουραλισμός των αξιών θεωρείται ένα ιδεώδες κοντά στην Αλήθεια και την Ελευθερία. Όπως το αναλύει ο Μπερλίν, προϋποθέτει ένα

βαθμό «αρνητικής» ελευθερίας, αλλά είναι ενισχυμένο και το ιδεώδες της «θετικής» ελευθερίας, της δύναμης να είναι ο άνθρωπος αυτεξούσιος. Είναι κοντά στην Αλήθεια διότι είναι προφανές και έκδηλο ότι ένας άνθρωπος δεν ίδιος με τον άλλον και ότι όλοι έχουν πολλούς και διαφορετικούς σκοπούς και στόχους που προσπαθούν να επιτύχουν. Ο Πλουραλισμός είναι πιο ανθρωπιστικός. Δεν εμποδίζει ούτε περιορίζει τον άνθρωπο να επιδιώκει ό,τι είναι αναγκαίο και απαραίτητο για τη ζωή του. Οι άνθρωποι επιλέγουν τελικά, ποιες αξίες είναι αυτές που μπορούν να ακολουθήσουν, ποιες τους δίνουν την ταυτότητα που θέλουν. Παλεύουμε για την αναγνώριση των Αξιών μας, αυτών που μας κάνουν ανθρώπους, άτομα με ταυτότητα, μέλη κοινωνικών ομάδων που δημιουργούμε πολιτισμό και συνέχεια. Είναι αυτές οι Αξίες, όπως η Ελευθερία, η Αλήθεια, η δικαιοσύνη, η ισότητα και άλλες πολλές, οι οποίες όσο σταθερές και αμετάβλητες αξιακά κι αν είναι, τόσο είναι προσαρμοστικές σε κάθε εποχή και η αξία τους παραμένει εσαεί.

Οι ανάγκες μας πάντα καθόριζαν τα θέλω μας και οι ζωές μας πάντα διαμορφώνονταν ανάλογα. Το να έχεις πολλά ή λίγα σε κάθε εποχή ήταν σχετικό. Είχε τη σημασία του αλλά δεν την είχε κιόλας. Από τότε που ο άνθρωπος όρισε τις αξίες

του αυτές είναι που καθορίζουν και την πορεία του, ατομική ή συλλογική. Για αυτές είναι πρόθυμος να στερηθεί, να υπομένει, να απωλέσει, ακόμα και να πεθάνει. Στην εποχή του 21ου αιώνα άνθρωποι στάθηκαν ενώπιον αυταρχικών ή θεοκρατικών καθεστώτων υπερασπιζόμενοι τις αξίες των. Πέθαναν για αυτές, χάρισαν χρόνια από την πολύτιμη μικρή ζωή τους για αυτές. Αυτές οι αξίες, όπως είναι η Ελευθερία και η Αλήθεια, όπως διαφορετικά και να ορίζονται, ανάλογα με τον τρόπο που προσαρμόζεται ο καθένας στην εκάστοτε κοινωνία, οδηγούν σε αυτό που λέμε Άνθρωπο. Σε κάθε κοινωνία, σε κάθε πολιτική δομή, σε κάθε καθεστώς τα πράγματα δεν είναι ποτέ στατικά. Στις δημοκρατίες υπάρχουν συχνά αναβρασμοί και εντάσεις, σε αυταρχικά πολιτικά ή θεοκρατικά καθεστώτα υπάρχει αυτή η πίεση η οποία καταπιέζει τον άνθρωπο πνευματικά, διανοητικά και σωματικά. Κάποιοι θα υποταχθούν, θα αποδεχθούν και θα υιοθετήσουν αυτό τον ρόλο ή την κατάσταση. Είναι όμως ιστορικά αποδεδειγμένο ότι αυτή η καταπίεση δεν μπορεί να κρατήσει για πάντα. Ο άνθρωπος αργά ή γρήγορα θα απαιτήσει τις κλεμμένες ή φιμωμένες αξίες του και τελικά θα τις πάρει πίσω. Συνήθως αυτό γίνεται με αίμα. Διότι όπως ειπώθηκε πριν από πάρα πολλά χρόνια, «το δέντρο της ελευθερίας ποτίζεται μόνο με αίμα».[iii] Αυτό γίνεται διότι βασικά χαρακτηριστικά της

ανθρώπινης φύσης είναι η ατομικότητα και η ποικιλότητα. Αυτά τα χαρακτηριστικά αν τα αφήσουμε να ευδοκιμήσουν και να αναπτυχθούν, θα φέρουν καρπούς, οι οποίοι ίσως αντιβαίνουν στο γενικό αίσθημα ή στο αίσθημα της κοινής γνώμης. Ο Μιλ υπεραμύνθηκε αυτών των θέσεων. Θεωρούσε ότι ωφελείται περισσότερο ο άνθρωπος αν αφήσει τον συνάνθρωπό του να ζει όπως αυτός επιθυμεί και όχι όπως τον αναγκάζουν οι άλλοι να ζει.[26] Και εδώ έρχεται σε σύγκρουση η θέση αυτή με μια τάση της κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, αλλά και του σήμερα θα λέγαμε.

Ο Μιλ έχει μια διαρκή σύγκρουση με το πρότυπο της κάθε εποχής, το οποίο δεν είναι άλλο από την αφομοίωση του ατόμου από το κοινό πνεύμα που επικρατεί. Αυτό το πνεύμα που καταπνίγει την ατομικότητα και δεν αφήνει το άτομο να έχει ισχυρές επιθυμίες, δεν θέλει το άτομο να είναι ανόμοιο με τα άλλα ή ξεχωριστό. Διότι το άτομο πρέπει να είναι ξεχωριστό, μοναδικό και φιλόδοξο. Να μπορεί να ξεδιπλώνει τα χαρίσματά του και να τα δίνει στους άλλους. Να ξεπερνιέται ο φόβος, η προκατάληψη, η παράδοση και τα στερεότυπα που δένουν τους ανθρώπους τόσο πολύ με το παρελθόν, που τους επιβάλουν τελικά να μένουν κολλημένοι εκεί και

[26] Mill, σ. 37.

να γίνονται και οι ίδιοι παρελθόν καίγοντας το παρόν τους. Ο κομφορμισμός είναι ο θάνατος για το ελεύθερο πνεύμα και τη σκέψη. Και η κάθε μορφή εξουσίας οδηγεί στον κομφορμισμό, στην απαίτηση για υποταγή και υπακοή, κάτι που τελικά μετουσιώνεται σε διαχείριση φόβου. Όταν ο φόβος κατακλύζει την κοινωνία, η ανθρώπινη σκέψη παύει να υπάρχει και το άτομο γίνεται ένας άκακος υπήκοος, λέει ο Μπερλίν.[27] Για αυτό, το αντίβαρο είναι το δικαίωμα στη διαμαρτυρία. Ο Μιλ εξήρε το δικαίωμα στη διαμαρτυρία. Χωρίς αυτό δεν μπορούν να υπάρχουν ούτε σκοποί για επιδίωξη, αλλά ούτε και δικαιοσύνη.

Sapere Aude

Η γνώση ελευθερώνει, για αυτό *τόλμησε να γνωρίσεις*. Είναι γνωστό αυτό το ρητό, αλλά θα ήταν σημαντικό να σκεφτούμε με ποιο τρόπο η γνώση μας ελευθερώνει. Τι μας δίνει; Που μας πάει; Πως μας διαμορφώνει; Ο Επίκουρος είπε ότι η γνώση μας ελευθερώνει από τους παράλογους φόβους και τις ανορθολογικές επιθυμίες. Αιώνες αργότερα στοχαστές όπως ο Hegel και ο Marx διατύπωσαν τη σκέψη ότι η γνώση και η

[27] Berlin, σ. 367

κατανόηση του πως δουλεύει ο κόσμος είναι ελευθερία, όχι μόνο ως προς στο λειτουργικό κομμάτι, αλλά και στο ιστορικό. Αποτελεί μέρος της ζωής των ανθρώπων μέσα στον κόσμο, της πορείας τους, των λαθών τους και των επιτευγμάτων τους. Με αυτό τον τρόπο η ανθρώπινη φύση βγήκε από το στατικό και νομοτελειακά καθορισμένο και προκαθορισμένο σημείο της. Τώρα πια όλα μπορούν να αλλάξουν, όλα είναι δυνατά και ικανά για αλλαγή. Όλα αυτά όμως, υπό την προστατευτική ομπρέλα της Ορθολογικής σκέψης. Όταν μιλάω για ορθολογική σκέψη αναφέρομαι στη λογική αναγκαιότητα. Στη γνώση του πως λειτουργεί ο κόσμος γύρω μας και στη συνειδητή μας ενσωμάτωση σε αυτή την αναγκαιότητα. Όπως ένας μουσικός έχει εντάξει στον δικό του τρόπο κατανόησης και αντίληψης μια παρτιτούρα μουσικής και την αφομοιώνει και την εκτελεί χωρίς πρόβλημα ή βία, έτσι συμβαίνει και με την κατανόηση των αναγκαιοτήτων του κόσμου που μας περιβάλει. Η παρτιτούρα είναι μέρος του μουσικού και αυτός μέρος εκείνης, ο κόσμος είναι μέρος μας και είμαστε και εμείς μέρος του, τον δεχόμαστε ελεύθερα και προσπαθούμε να τον κατανοήσουμε. Η κάθε εποχή μας μιλάει, μας λέει τις ανάγκες της και εμείς οφείλουμε να καταλαβαίνουμε και να αναγνωρίζουμε το που

βρισκόμαστε, να προσαρμοζόμαστε ανάλογα, να χτίζουμε νέες ιδέες και να προχωράμε.[28]

Η άγνοια, που ήταν η πηγή κάθε έλλειψης, φόβου, απόρροια μύθων και προκαταλήψεων, παύει να υφίστανται και ο άνθρωπος προχωράει μπροστά, ναι μεν με όλα του τα προβλήματα, που συνεχίζει να σέρνει μαζί του, αλλά που καταφέρνει σιγά σιγά να ξεφορτώνεται. Έτσι, ερχόμαστε σε ένα σημαντικό σημείο κατανόησης. Όπως πολύ καθαρά ο Μπερλίν το έθεσε, *είμαι ελεύθερος αν και μόνο αν μπορώ να σχεδιάσω την ζωή μου σύμφωνα με τη βούλησή μου*. Υπάρχουν κανόνες οι οποίοι δεν μου είναι καταπιεστικοί διότι εγώ τους έχω θέσει ή τους έχω υιοθετήσει από άλλους, και αυτούς τους έχω αποδεχθεί εγώ ο ίδιος, αφού πρώτα έχω κατανοήσει ότι είναι ορθολογικοί και *δεν αντιβαίνουν στις αναγκαιότητες των πραγμάτων.*[29] Από αυτό απορρέει και κάτι άλλο πολύ σημαντικό. Η ελευθερία που προέρχεται από αυτό το επίπεδο δεν είναι η «αρνητική» ελευθερία, απουσία δηλαδή ορίων ή εμποδίων που περιορίζουν ή εμποδίζουν τη δράση μου, όχι, μου δίνει όμως τη δυνατότητα της ιδέας του αυτοπροσδιορισμού και της αυτεξουσιότητας. Σαν ορθολογικό ον μπορώ να αποδείξω στον εαυτό μου, όπως είναι απολύτως φυσικό να δεχθώ τους μαθηματικούς και

---

[28] Berlin, σ. 286-88.

[29] Berlin, σ. 289.

φυσικούς νόμους και να τους αφομοιώσω, ότι οι αρχές που ακολουθώ, οι αποφάσεις και τα σχέδια που κάνω είναι ορθολογικά και είμαι ελεύθερος να τα κάνω. Αυτή είναι η ελευθερία του Λόγου. Αυτό φυσικά έχει επιπτώσεις, διότι εδώ φεύγουμε από το προσωπικό πλαίσιο και ερχόμαστε στο συλλογικό. Ό,τι δικαίωμα και ελευθερία έχω εγώ, το έχει και ο άλλος δίπλα μου και όλη η κοινωνία στην οποία ζω. Πως διαχειριζόμαστε αυτό το ζήτημα; Μπορεί η κοινωνία να λειτουργήσει ορθολογικά. Αυτό δεν είναι μέρος στο οποίο θέλω να επεκταθώ και νομίζω ότι θα ξεφύγω από το θέμα μου. Μπορώ όμως επιμέρους να σχολιάσω κάποια στοιχεία τα οποία ακολουθούν την σκέψη μου πάνω σε αυτό.

Το σημαντικό στοιχείο σε όλο αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό το οποίο κυριολεκτικά κάνει τη διαφορά. Θα έλεγα ότι είναι η μέρα με τη νύχτα και κάνει την ποιοτική διαφορά στους χαρακτήρες των ανθρώπων και των κοινωνιών κατ’ επέκταση. Είναι η προαγωγή και η παραγωγή παιδείας. Θα μπορούσα να πω ότι η παιδεία είναι το οξυγόνο της ελευθερίας. Η παιδεία είναι ο φορέας της ποιότητας και ο ρυθμιστής της έντασης της ελευθερίας που κάποιο άτομο μπορεί να λάβει, να αφομοιώσει και τελικά να εκφράσει. Χωρίς την κατάλληλη παιδεία *οδηγούμαστε στο χάος και σε μια νέα δουλεία*, γράφει ο Μπερλίν. Η παιδεία

προστατεύει από τη μετριότητα, την προκατάληψη και την ανοησία. Είναι φορέας προόδου, αρετής και ελευθερίας. Ίσως εκεί θα έπρεπε να δοθεί το βάρος και η όλη προσπάθεια. Η σκέψη του Μιλ προχώρησε ακόμα περισσότερο και μαζί με αυτόν και η δική μας. Δεν χρειαζόμαστε επαναστάσεις, αν και αυτό μπορεί να συζητηθεί και να αμφισβητηθεί έως κάποιου σημείου. Αυτό που χρειάζεται ο άνθρωπος είναι γνώση, πρόσβαση στην γνώση. Η πρόσβαση στη γνώση και ένα μέτρο εξουσίας μπορεί να κάνει τον άνθρωπο αρκετά ικανό να μην αφήσει το κράτος ή τη θρησκεία να τον διαμορφώσει και να τον ελέγχει. Ο άνθρωπος πρέπει να καταλάβει ότι μπορεί να κάνει μεγάλα πράγματα και αυτό η ιστορία το έχει δείξει.

Οι ιδέες του Μιλ μπορούν να χαρακτηριστούν ρομαντικές με όλο τον δυναμισμό, την ένταση και το πάθος που έκρυβε αυτό το κίνημα, αλλά και να ενδυθούν με το ένδυμα του ορθολογισμού, το οποίο ισορροπεί και μετριάζει το έντονο ρομαντικό συναίσθημα, προστατεύοντας έτσι από το υπέρμετρο και την υπερβολή με κίνδυνο έτσι να ακυρώσει το καλό και το όμορφο που μπορεί να καταφέρει ο άνθρωπος. Το κράτος επιθυμεί μικρούς ανθρώπους, η θρησκεία συρρικνωμένους και συμπιεσμένους ανθρώπους, η μαζική κουλτούρα, η μαζική ψυχαγωγία και οι

διαφημίσεις προωθούν έναν κόσμο μικρό, ευτελή, άβουλο και συναισθηματικά ελεγχόμενο. Οι μεμονωμένες φωνές χάνονται, οι αξίες του ατομικισμού και της προβολής παίρνουν λάθος πορεία με πρότυπα που στερούνται ηθικής ανάτασης και προβολής. Το γήινο, το σαρκικό, το μικρό, το εφήμερο είναι αυτά που έχουν αξία. Τα μικρά πράγματα τείνουν να ελέγχουν τα μυαλά. Και εδώ πάλι διακρίνω έναν φόβο. Έναν φόβο από τον ίδιο τον άνθρωπο, διότι όλα αυτά είναι ανθρώπινες κατασκευές και επινοήσεις. Θα μπορούσε να πει κάποιος, ναι, επινοήσεις από ανθρώπους και ομάδες ανθρώπων που έχουν άλλους σκοπούς, ιδιοτελείς και δεν θέλουν ανεξάρτητους, ελευθέρους, ορθολογικούς ανθρώπους, διότι έτσι θα κινδύνευε η ίδια τους η ύπαρξη. Ναι, αυτό είναι ένα ισχυρό επιχείρημα. Αλλά εγώ θα επιμείνω και σε έναν άλλο παράγοντα.

Η πορεία προς την ελευθερία, την αυτογνωσία και τελικά στην ευδαιμονία είναι δρόμος επίπονος, δύσκολος και καθόλου εφησυχαστικός. Δεν θέλει φρούδες ελπίδες, και οράματα, θέλει να παλεύει, να αλλάζει, να προσαρμόζεται και να εξελίσσεται. Είναι μια πορεία, στην πραγματικότητα, η οποία δεν είναι ποτέ όμορφη. Είναι η ανησυχία που συνοδεύει τον άνθρωπο όπως συνόδευε όλους τους μεγάλους άνδρες και γυναίκες με ελεύθερη σκέψη, όπως ήταν και ο Μιλ. Είναι ο φόβος και ο

δρόμος της ελάχιστης αντίστασης, που πολλές φορές είναι προτιμότερη από τον αγώνα για αυτογνωσία και ελευθερία. Είναι ότι έχουμε την τάση να τοποθετούμε τις λύσεις και τις ελπίδες μας σε χέρια τρίτων με σκοπό να βγάλουμε από πάνω μας ευθύνες που έπρεπε να πάρουμε και δράσεις που θα έπρεπε να αναλάβουμε.

Ο 19ος αιώνας θα συνεχίζει να μας βασανίζει. Όσα και να μεσολάβησαν μέχρι σήμερα, πόλεμοι, αναταραχές, τεχνολογικά και κοινωνικά επιτεύγματα, κοινωνικές συγκρούσεις και αλλαγές και πολλά ακόμα που κάνουν το σήμερα να είναι τελείως διαφορετικό από το παρελθόν, όλα αυτά δεν μπορούν να ξεπεράσουν κάποια ορόσημα τόσο σημαντικά, έντονα και πραγματικά τα οποία δεν μπορούν παρά να συνεχίσουν να μας συντροφεύουν. Ήταν η εποχή που η ανάδειξη της ατομικότητας και η ανάγκη της προσωπικής ελευθερίας και της ανεκτικότητας ήρθαν σε πρώτο πλάνο. Ήταν το έργο του Δαρβίνου, το οποίο μαζί με άλλες επιστήμες της εποχής, εξουδετέρωσαν παλαιές δοξασίες και προκαταλήψεις, μιας εποχής η οποία μπορούσε πλέον να εξηγήσει με λογικούς και επιστημονικούς όρους και όχι με μεταφυσικούς και αόριστους, την ανθρώπινη συμπεριφορά και δράση. Ήταν μεταξύ άλλων τα έργα του Μαρξ, του Βέμπερ, του Τοκβίλ

κ.α. που έδωσαν μια άλλη οπτική στην ανθρώπινη ιστορία και πορεία.

Ελευθερία και Αλήθεια

Η Ελευθερία είναι στενά συνδεδεμένη με την Αλήθεια, αλλά και συγχρόνως είναι ανεξάρτητη. Το ίδιο ισχύει και για την Αλήθεια. Δύσκολοι ορισμοί και οι δύο. Σε αυτό το κείμενο θα προσπαθήσω να ακουμπήσω αυτές τις δύο έννοιες. Να εκφράσω αυτά που ένοιωσα και αποκόμισα από τη γνώση και την σοφία μεγάλων στοχαστών οι οποίοι έδωσαν πνοή, αξία και νόημα σε αυτές τις λέξεις – έννοιες. *Τι είναι αλήθεια;* ρώτησε κάποτε ο Πιλάτος τον Ιησού μην παίρνοντας απάντηση. Ίσως και ο ίδιος ο Ιησούς ήξερε από πριν αυτό που θα υπονοούσε ο Μιλ αιώνες αργότερα και διατύπωσε με απλό ξεκάθαρο τρόπο ο Ησαΐας Μπερλίν, ότι οι άνθρωποι αλλάζουν και μαζί με αυτούς αλλάζουν και οι αλήθειες στις οποίες πιστεύουν.[30] Κατά αυτόν τον τρόπο οι στέρεες, βεβαιωμένες, αιώνιες αλήθειες δεν υπάρχουν. Η ανάγκη και η αλήθεια που υιοθετούσαν στο παρελθόν, άνθρωποι όπως ο Αριστοτέλης, οι πρώτοι χριστιανοί στοχαστές, οι

[30] Berlin, σ. 355.

άθεοι υλιστές, η μόνιμη και αναλλοίωτη αλήθεια και μοναδικότητα της ανθρώπινης φύσης και γνώσης που έδιναν μια σταθερότητα και μια μονιμότητα στην ανθρώπινη σκέψη και συνείδηση, δεν μπορούσαν άλλο να είναι ορθές. Το ίδιο ισχύει και στην αντίληψη περί ενός και μόνου έγκυρου δόγματος όπως το αναφέρει ο Μπερλίν, το οποίο οδηγεί στη σωτηρία και προέρχεται από τη θεία αποκάλυψη, το όραμα μιας μεγαλοφυΐας κ.λπ.

Η διαφορετικότητα είναι αναγκαία, είναι καλή, είναι απαραίτητη, αν θέλουμε κάποια στιγμή να μην τα βλέπουμε όλα ίδια και όμοια. Όταν θα χάσουμε την αίσθηση της ποικιλίας, της διαφορετικής προσέγγισης, ακόμα και της ανομοιομορφίας. Ο κόσμος έχει έρθει πολύ κοντά και οι διαφορές που διαφαίνονται είναι τεράστιες. Όλοι οι μεγάλοι οργανισμοί προσπαθούν να αμβλύνουν τις διαφορές και να εξισώσουν τους ανθρώπους στο ίδιο επίπεδο. Σε ανθρωπιστικό επίπεδο, λόγω των αναγκών και των προβλημάτων, αυτό είναι θεμιτό και κατάλληλο. Είμαστε όμως και πρέπει να μείνουμε διαφορετικοί, γιατί όπως τόνισε ο Μιλ, μόνο έτσι μπορούμε να ανακαλύψουμε αυτό που πραγματικά είμαστε, το μεγαλείο που μπορεί να κρύβουμε ή όχι μέσα μας. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει κάποιος να διαμορφωθεί από την κοινή

γνώμη, τα πρότυπα που πλασάρονται, από τα ήθη και τις πρακτικές που θεωρούνται σωστές. Αυτά πρέπει ο καθένας να τα ανακαλύψει από μόνος του και να διαλέξει. Δεν ξέρω αν μέσα στην καταιγίδα στην οποία ζούμε έχουν αξία αυτά που έγραψε ο Μιλ τον 19ο αιώνα. Ζούμε σε μια ρευστότητα, σε μια κοινωνία ή σε κοινωνίες που αλλάζουν τόσο γρήγορα και έντονα! Το χάσμα των γενεών διευρύνεται και οι παλαιοί δύσκολα μπορούν, αν όχι καθόλου, να καταλάβουν τους νέους. Οι ίδιες οι κοινωνίες βάλλονται από καινούργιου είδους προβλήματα και ανησυχίες. Αν όμως τα βάλουμε όλα κάτω και τα συγκρίνουμε θα δούμε ότι ο άνθρωπος ως προς τη φύση του δεν έχει αλλάξει και πολύ. Οι αξίες για την ελευθερία και την ατομικότητα, όπως τις ανέπτυξε ο Μιλ, είναι και σήμερα επίκαιρες και ζωτικές. Μπορεί να μην είναι και τόσο πρωτότυπες ή σχεδόν αυτονόητες για κάποιους, αλλά είναι σημαντικές. Μπορούν να μας πάνε μπροστά, να μας δώσουν μια διαφορετική οπτική σε έναν κόσμο που τρέχει μονότονα και άχρωμα. Να ξαναδούμε την ατομικότητα μας ως δώρο και όχι σαν αμαρτία ή κατάρα. Μέσα σε όλη αυτή την ώσμωση ο Μιλ τόνισε και μια άλλη ιδιότητα, πολύ βασική για να μπορέσουμε να συνυπάρξουμε με άλλους, να τους καταλάβουμε, να τους αποδεχθούμε ή να τους απορρίψουμε. Αυτή είναι η ανεκτικότητα. Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε και ο Μπερλίν, *η*

ανεκτικότητα προϋποθέτει μια ορισμένη έλλειψη σεβασμού.[31]

Μπορούμε να ανεχθούμε τις πεποιθήσεις άλλων κι ας φαίνονται στα μάτια μας παράλογες ή ανόητες. Αυτό που τόνισε ο Μιλ ήταν ότι είναι φυσικό να μην μπορούμε να σεβόμαστε τις απόψεις των άλλων, αν είναι εκτός των δικών μας παραδοχών και απόψεων, και είναι επίσης λογικό να υπάρχει και ένας βαθμός αντιπάθειας, αλλά αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να δώσουμε χώρο σε αυτές τις απόψεις και να τις ανεχτούμε. Αυτό πρέπει να γίνει. Πρέπει ο καθένας να έχει τον χώρο του και να εκφράζεται και αυτό διότι, αν δεν υπάρχει η ανοχή, δεν θα μπορεί να υπάρχει κριτική και σύγκριση. Δεν θα μπορεί να υπάρχει ορθολογική κριτική. Καταπνίγοντας άλλες γνώμες, άλλες φωνές, καταστρέφουμε μαζί με τα κακά και τα καλά και αυτό έχει καταστροφικές συνέπειες για τα άτομα και τις κοινωνίες. Υπάρχει όμως και κάτι άλλο. Στον κόσμο μας υπάρχουν συνέχειες. Στον 21ο αιώνα μπορούμε ακόμα να δούμε κατάλοιπα μεσαιωνικών θεσμών, όπως τη βασιλεία και τη συνέχεια πολιτικών και θρησκευτικών θεσμών που υπερασπίζεται το καθένα τη δική του αλήθεια και ορθή ερμηνεία των πεπραγμένων του ανθρώπου. Ακόμα φτάνει

[31] Berlin, σ. 349.

στις ημέρες μας το είδος της μισαλλοδοξίας που ο Μιλ εξέφρασε στο γραπτό του. Τη μισαλλοδοξία η οποία δεν σκοτώνει κανέναν μεν, αλλά παροτρύνει τον καθένα να κρατάει τη γνώμη του για τον εαυτό του και να μην την διαδίδει. Σήμερα στην κοινωνία του δυτικού κόσμου αυτό δεν ισχύει, δεν είναι κανόνας, αλλά υπάρχουν οι εξαιρέσεις που το ενθαρρύνουν.[32]

Η Ελευθερία και το Σύστημα

Ο Βάτσλαβ Χάβελ ήταν ένας Τσέχος πολτικός στοχαστής και συγγραφέας. Διετέλεσε πρόεδρος στην Τσεχική Δημοκρατία και σε ένα βιβλίο του, το *Η Δύναμη των Αδυνάτων*, έγραψε κάτι το οποίο με άγγιξε βαθιά αναφερόμενος στα μετά-σοβιετικά καθεστώτα, προσπαθώντας να ψηλαφίσει, αλλά και να εμβαθύνει σε αυτό που πραγματικά ήταν αυτά τα συστήματα και στο πως λειτουργούσαν πάνω και μέσα στις κοινωνίες, ακόμα και στα ίδια τα άτομα. Ο Χάβελ αναφέρθηκε σε ένα πολιτικό σύστημα όπως αυτό του κουμμουνιστικού στην μεταπολεμική περίοδο στην Ευρώπη, την εποχή της Σοβιετικής κυριαρχίας. Εγώ θα επεκτείνω τη σκέψη του και σε θρησκευτικά συστήματα. Τα

[32] Mill, σ. 67.

θρησκευτικά συστήματα, όπως και το ολοκληρωτικού τύπου πολιτικά συστήματα είναι ανελεύθερα συστήματα. Η άποψη για την κοινωνία και την ιστορία είναι ντετερμινιστική, απόλυτη κάτω από το θέλημα της θεϊκής αυθεντίας, όπως αυτή εκφράζεται από τα γραμμένα βιβλία και τους επίγειους εκπροσώπους της. Ο στόχος όμως είναι ο ίδιος, ο έλεγχος και η καθοδήγηση του ανθρώπου. Είναι απολύτως κατανοητό να προσπαθεί κάποιος να κατευνάσει τους κρυφούς μύχιους φόβους του ανθρώπου και να του δώσει σκοπό - και γιατί όχι, κάποιο νόημα στη μικρή, δύσκολη ζωή του και γιατί όχι μια ελπίδα. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται όταν ο άνθρωπος, φύση κατασκευασμένος, θέλει να λειτουργεί αυτόνομα και ελεύθερα. Ελεύθερα, αυτή είναι η λέξη με νόημα στον πυρήνα της. Η ελευθερία, στην οποία ο Μιλ αναφέρθηκε και την υπερασπίστηκε όσο τίποτα άλλο και ο Χάβελ, ο οποίος με ένα ιδιαίτερο διεισδυτικό ύφος καρατόμησε και ξεγύμνωσε τον κρυφό πολιτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα, θα προσθέσω εγώ, του σκοπού του ίδιου του ανθρώπου, τον περιορισμό της ίδιας του της ελευθερίας.

Σε ένα μετα-ολοκληρωτικό πολιτικό σύστημα, όπως και σε ένα θρησκευτικό, σκοπός του είναι να μπει πλήρως στη ζωή των ανθρώπων, να ελέγχει κάθε πτυχή της και να ορίζει ακόμα και το τρόπο

που θα αισθάνονται και θα ερμηνεύουν τα συναισθήματα τους. Το να υποβιβαστεί το άτομο, το να αρνηθεί την ατομικότητά του, χαρακτηρίζεται ως απελευθέρωση, η τελική του απελευθέρωση, όπως λέει ο Χάβελ. Τα συστήματα αυτά είναι δομημένα στο ψέμα. Η έλλειψη ελευθερίας της έκφρασης θεωρείται η υψηλότερη μορφή ελευθερίας, διότι με έναν μυσταγωγικό τρόπο, αυτή η ελευθερία έχει δοθεί με τον τρόπο που πρέπει, σε αυτούς που πρέπει, στην ποσότητα που πρέπει. Αυτά τα συστήματα είναι δέσμια των δικών τους ψεμάτων, λέει ο Χάβελ και ό,τι κάνουν, λένε και διακηρύττουν είναι μια προσποίηση. Προσποιούνται στα πάντα. Στο ότι σέβονται τον άνθρωπο, τον προστατεύουν και ενδιαφέρονται για αυτόν. Τα συστήματα αυτά παραποιούν την ιστορία και την πραγματικότητα και προσποιούνται. Προσποιούνται ότι δεν φοβούνται, ενώ στην πραγματικότητα οφείλουν την ύπαρξή τους στον φόβο. Η επιτυχία των συστημάτων αυτών είναι καθοριστική, αλλά και καταλυτική, διότι ο άνθρωπος μπορεί να μην είναι υποχρεωμένος να αποδεχτεί σε πλήρες εύρος το ιδεολογικό μοντέλο ή τον τρόπο ζωής, ή το ψέμα αν θέλετε, αλλά είναι αρκετό για τα συστήματα αυτά να αποδεχθεί τη ζωή του με αυτά και μέσα σε αυτά. Με αυτό τον τρόπο, ο Χάβελ εξηγεί, ότι τα άτομα δρουν, δίνουν ζωή και κινούν τα συστήματα αυτά και το

χειρότερο, είναι τα ίδια τα άτομα τα συστήματα αυτά. [33]

Ο Μιλ είπε ότι αυτό είναι ένα ευφυές τέχνασμα για να υπάρχει πνευματική ειρήνη στον κόσμο. Να μην αλλάξει τίποτα. Αυτό όμως που χάνεται είναι το *υψηλό φρόνημα της ανθρώπινης διάνοιας.* Πόσο πολύ, άραγε, έχουμε ζημιωθεί ως είδος επειδή αφήσαμε ιδέες να χαθούν, απόψεις να μείνουν στην μέση χωρίς να μπορέσουν να εκφραστούν πλήρως; Πόσα έχουμε χάσει από την ατολμία ή τη δειλία να προχωρήσουμε τις σκέψεις σε ακραία συμπεράσματα και γιατί όχι, να τα ορίσουμε και να προσπαθήσουμε να τα κατάλάβουμε; Πόσες φορές συμβιβαστήκαμε με τις υπάρχουσες απόψεις γιατί φοβηθήκαμε; Ο Μιλ είπε ότι όποιος θέλει να είναι σωστός στοχαστής έχει καθήκον να ακολουθεί τη σκέψη του μέχρι τέλους σε όποιο μονοπάτι και αν τον οδηγήσει. Κερδισμένη από όλο αυτό βγαίνει η αλήθεια διότι πολύ απλά όταν κάποιος πιστεύει κάτι ως απόλυτα σωστό, το οποίο δεν μπαίνει καν σε συζήτηση, πόσο μάλλον σε αμφισβήτηση, χάνει την ευκαιρία να πειστεί ο ίδιος για την αξία της ιδέας του και την εγκυρότητα της αλήθειας του. Χαρακτηρίζεται έτσι ως νεκρό δόγμα, παρά ως μια ζωντανή αλήθεια. Όποιος αναγνωρίζει μόνο τη

[33] Havel, V., *The Power of Powerless*, (Random House, 1978), σ. IV.

δική του άποψη για ένα ζήτημα, η γνώση του α είναι περιορισμένη και ελλιπής και όσο δεν σκέφτεται την ορθότητα των πεποιθήσεων του, αλλά τις έχει ως σίγουρες και δεδομένες, τότε είναι δυνατόν να διαπράξει λάθη και όπως ανέφερε ο Μιλ πρόκειται για τον «βαθύ ύπνο μιας αναμφισβήτητης γνώμης».

Η αλήθεια και η ελευθερία όμως έχουν ένα τίμημα. Από τη στιγμή που κάποιος θα αμφισβητήσει το σύστημα, θα σηκώσει το ανάστημά του, θα ορθώσει τον λόγο του, ένας μηχανισμός μπαίνει σε λειτουργία. Αυτός ο μηχανισμός έχει καθολικές δυνάμεις. Δεν πρέπει να επιτρέψει σε κανέναν να αμφισβητήσει τη δύναμη του συστήματος. Αυτός που ορθώνει τη φωνή του, αμφισβητεί την ορθότητα των μεθόδων, προκαλεί τη δύναμη του συστήματος, είναι αυτονόητο ότι πρέπει να τιμωρηθεί. Θα περιθωριοποιηθεί, θα στιγματιστεί και θα γίνει παράδειγμα προς αποφυγή. Γιατί όλο αυτό; Διότι πίσω από όλο αυτό κρύβεται μια αλήθεια που όλα τα ολοκληρωτικά συστήματα αρνούνται να δουν. Η αντίσταση που ορθώνει ο άνθρωπος είναι το λογικό αποτέλεσμα μιας άρνησης, μιας διαδικασίας στην οποία το άτομο καταλαβαίνει ότι κάτι δεν πάει καλά μέσα του. Αυτή η ενδοσκόπηση, η οποία ενισχύεται πάντα από εξωτερικά ερεθίσματα, κάνει το άτομο, στις περισσότερες των

περιπτώσεων, να δράσει και η δράση αυτή πολλές φορές ξεδιπλώνει σκέψεις και συναισθήματα τα οποία οδηγούν σε ενέργειες. Όσοι βγαίνουν εκτός γραμμής την αρνούνται σαν αρχή και την απειλούν στο σύνολό της. Ξεδιπλώνεται το ψέμα και αμφισβητείται η απόλυτη ορθότητα του συστήματος. Δείχνει στους άλλους ότι μπορούν να κοιτάξουν πίσω από την κουρτίνα και αυτό που θα δουν δεν θα είναι κάτι το τόσο φοβερό, δυνατό και καθαρό. Όπως πολύ καθαρά λέει ο Χάβελ, *δείχνει στους άλλους ότι είναι δυνατόν να ζήσει κάποιος μέσα στην αλήθεια*. Μια αλήθεια όμως η οποία είναι δύσκολο να αποκαλυφθεί. Όσο το να ζεις μέσα σε ένα ψέμα το οποίο δεν έρχεται αντιμέτωπο με την αλήθεια, δεν αποτελεί κανέναν κίνδυνο και δεν υπάρχει προοπτική για κάτι εναλλακτικό, τόσο ισχύει και η εναλλακτική η οποία άπαξ και εμφανιστεί απειλεί την ύπαρξη όλου του συστήματος, με ότι αυτό περιλαμβάνει.[34] Το σύστημα, είτε είναι πολιτικό, είτε θρησκευτικό, απαιτεί την συμμετοχή του ατόμου όχι μόνο ως ένδειξη υποταγής ή υπακοής του αλλά και ως ένδειξη αποδοχής του στη ζωή του. Όσο πιο κλειστό και περιχαρακωμένο είναι το σύστημα τόσα πιο πολλά απαιτεί από το άτομο. Βασικά τα απαιτεί όλα. Η σιγή ή η μη συμμετοχή του ατόμου είναι κίνδυνος, είναι απειλή η οποία πρέπει να

[34] Havel, σ. VII.

προληφθεί. Σε αυτό λοιπόν το σημείο υπάρχει αυτό που λέμε εκδίωξη, αφορισμός, περιθωριοποίηση του ατόμου που τόλμησε να κοιτάξει τα πράγματα διαφορετικά. Το σύστημα υπερασπίζεται τον εαυτό του, την ακεραιότητά του, την αλήθεια του, τον κόσμο του με αυτό τον τρόπο. Έναν κόσμο τον οποίο νομίζει ότι είναι από στέρεη πέτρα. Όταν λοιπόν κάποιος τολμήσει να κοιτάξει διαφορετικά τα πράγματα, να τολμήσει να ρωτήσει, να συζητήσει, να διεκδικήσει κάτι, το όλο σύστημα τίθεται σε κίνδυνο. Όπως τονίζει ο Χάβελ, *η κάθε ελεύθερη έκφραση της ζωής απειλεί έμμεσα το μετά-ολοκληρωτικό σύστημα.*[35] Με άλλα λόγια, η κάθε ελεύθερη έκφραση γνώμης είναι μια νέα δυνατή πιθανότητα να εκφραστεί η ζωή με νέους τρόπους.

Η Αλήθεια

Ο Μιλ υποστήριξε τόσο πολύ την ελευθερία επειδή πίστευε ότι χωρίς αυτήν δεν μπορούμε να φτάσουμε στην Αλήθεια. Δεν μπορούμε να κάνουμε τις σκέψεις, τις δράσεις, τα πειράματα όπως τα έλεγε, που θα μας έδιναν τη γνώση εκείνη και την εμπειρία για να ανακαλύψουμε νέους

---

[35] Havel, σ. VIII.

δρόμους, νέους τρόπους που θα μας έφερναν πιο κοντά στην ευτυχία. Η ελευθερία ήταν πολύτιμη λοιπόν, ως μέσο και όχι ως σκοπός.[36]

Τι σημαίνει όμως το να έχεις ή να ζεις με Αλήθεια; Το να ζεις με Αλήθεια έχει να κάνει με τον τρόπο και τη στάση ζωής απέναντι σε ένα σύστημα. Όπως είπε ο Χάβελ, *είναι η προσπάθεια κάποιου να ανακτήσει το αίσθημα ευθύνης του απέναντι στον εαυτό του και στην κοινωνία στην οποία ζει*. Είναι μια ηθική πράξη η οποία έχει κόστος, διότι απαιτεί θυσίες.[37] Είναι μια πράξη συνέπειας, θάρρους και διάθεσης για εξερεύνηση. Είναι το αίσθημα της ευθύνης που πρέπει να έχουμε όλοι απέναντι στον εαυτό μας πρώτα και κατ' επέκταση στην κοινωνία στην οποία ζούμε. Μια ευθύνη που έχει να κάνει με τις αξίες μας, τα δικαιώματά μας, τις ελευθερίες μας, το δικαίωμα να διαλέξουμε. Αλήθεια είναι το δικαίωμα και η υποχρέωση στην ελεύθερη επιλογή, στην σκέψη και στην έκφραση, ιδέες τις οποίες ο Μιλ υπερασπίστηκε τόσο σθεναρά και οι οποίες μέχρι σήμερα είναι ακόμα επίκαιρες, καθώς ο κόσμος έχει την τάση να διολισθήσει και πάλι προς τον ολοκληρωτισμό και σε πρακτικές που απειλούν

[36] Berlin, σ. 343.
[37] Havel, σ. IX.

τον ελεύθερο κόσμο, τον ελεύθερο τρόπο σκέψης και έκφρασης.

Η Αλήθεια έχει να κάνει με την πραγματικότητα της ζωής, όχι όπως εμείς θέλουμε να τη διαμορφώσουμε, αλλά όπως πραγματικά είναι, όμορφη, σκληρή, άδικη, γοητευτική, πραγματική. Η Αλήθεια έχει να κάνει με την αναγνώριση μιας πραγματικότητας, την κατά-νόησή της και την προσπάθεια διαχείρισής της. Δεν έχει να κάνει με αξίες, απόψεις και νοοτροπίες από τον κόσμο του φαντασιακού. Δεν έχει να κάνει με ουτοπίες και συστήματα σκέψης που έρχονται από άλλες εποχές, με άλλες φιλοδοξίες και θέσεις. Το παρελθόν ήταν και θα είναι πολύτιμο μόνο σε επίπεδο γνώσης και ερμηνείας ενός παλαιότερου κόσμου και συστήματος σκέψης και αξιών. Είναι πολύτιμη παρακαταθήκη. Αποτελεί ένα μέρος της Αλήθειας, αλλά δεν είναι η Αλήθεια, διότι η Αλήθεια σε κάθε εποχή έχει το δικό της χρώμα τη δική της υφή, τη δική της ένταση. Η Αλήθεια είναι τόσο πραγματική και ευμετάβλητη όσο και η ζωή, εξελίσσεται, αλλάζει προσαρμόζεται και προχωράει. Αλήθεια υπάρχει μόνο όταν υπάρχει ελευθερία διαλόγου. Χωρίς τον διάλογο, αυτή την πολύτιμη διαδικασία η οποία δίνει νόημα και ερμηνεία στην ανθρώπινη υπόσταση, δεν θα μπορούσαμε να βρούμε τίποτα αληθινό. Ο ελεύθερος διάλογος, η αντιπαράθεση,

η διαφωνία, ακόμα και η σύγκρουση, είναι μέρος της παραγωγής και της ανακάλυψης της αλήθειας.[38] Οι ανθρώπινες αξίες, της αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της επιλογής, της έκφρασης που διέρχονται και διαπερνούν την ανθρώπινη ιστορία, είναι μέρος της Αλήθειας και έχουν διάρκεια και αντοχή διότι προσαρμόζονται σε αυτά τα νέα δεδομένα της κάθε εποχής και όλα αυτά μαζί, παλαιά και νέα δημιουργούν την Αλήθεια. Η Αλήθεια είναι προϊόν διαλόγου και επικοινωνίας. Όταν κλείνουμε τα αυτιά μας σε μια νέα ιδέα, σε μια νέα σκέψη, σε μια νέα πρόταση, χάνουμε την ευκαιρία να μπούμε στη διαδικασία να την εξετάσουμε, να δούμε τον ορθολογικό χαρακτήρα της, αν έχει τέτοιο και αν δεν έχει, να την απορρίψουμε, αλλά πάντα οφείλουμε πρώτα να την ακούσουμε. Όπως όμορφα το θέτει ο Μπερλίν, *όταν κλείνουμε τις διόδους επικοινωνίας, κλείνουμε τα μάτια μας μπροστά στην Αλήθεια και καταδικάζουμε τον εαυτό μας να διαπράττει ανεπανόρθωτα σφάλματα.*[39] Ο Μιλ έγραψε ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο να υποθέσουμε ότι μια γνώμη είναι αληθινή και στο να θεωρούμε δεδομένη την αλήθεια της και να μην

---

[38] Berlin, σ. 354.

[39] Στο ίδιο, σ. 353.

επιτρέψουμε την αναίρεσή της.[40] Αυτό έχει άμεσο αντίκτυπο στη ζωή μας.

Αν διατυπώσουμε την εύκολη και απλή κατηγορία, ότι τα πάντα στην ανθρωπότητα ήταν σε λάθος δρόμο και ότι ο άνθρωπος έπεφτε πάντα σε παραλογισμούς και καταστροφικές συνήθειες, θα ήταν τουλάχιστον μυωπικό και ανόητο. Σίγουρα υπάρχουν καταστάσεις που φωνάζουν πολύ δυνατά, σε σημείο παραλογισμού. Πόλεμοι, ανθρώπινες και φυσικές καταστροφές, η αδιαφορία των κυβερνήσεων σε ανθρώπινες τραγωδίες. Ναι, κανείς δεν μπορεί να τα παραβλέψει αυτά, αλλά αυτά είναι τα πράγματα που φωνάζουν και φαίνονται. Το έχω ξαναγράψει ότι η ανθρώπινη κοινωνία είναι αρκετά λογική για να διορθώνει η ίδια τα λάθη της, ή τουλάχιστον να μην τα επαναλαμβάνει σε μεγάλο βαθμό τουλάχιστον. Είναι η λογική που δουλεύει στη σιωπή και τελικά ορθολογίζει τα πράγματα στις ανθρώπινες υποθέσεις, αλλιώς θα είχαμε παραπέσει σε χάος προ πολλού. Αυτό που πραγματικά χαρακτηρίζει την ανθρώπινη κοινωνία, κατά την γνώμη μου, είναι πλέον η ορθολογική τάση για επικοινωνία και συνομιλία, η άντληση μαθημάτων από την εμπειρία και την συζήτηση. Μόνο μέσω αυτών των διαδικασιών μπορέσαμε και ακόμα μπορούμε να

[40] Mill, σ. 47.

αντλούμε την γνώση και την πεποίθηση τελικά ότι μπορούμε να κρίνουμε αν μια γνώμη είναι αληθινή ή όχι, αν είναι ορθολογική ή όχι και αν είναι τελικά χρήσιμη.

Ο άνθρωπος στον χρόνο

Ο άνθρωπος στο διάβα της ιστορίας του έδειξε αυτοκτονικές τάσεις. Επέτρεψε σε άλλους ανθρώπους να πάρουν αποφάσεις για αυτόν, να του πουν πως θα διαχειριστεί τους φόβους του, τη ζωή του, το μέλλον του. Αφέθηκε να γίνει δέσμιος σε φόβους, προκαταλήψεις και σε πρακτικές που υποβίβασαν την αξία του, την αντίληψη και την αίσθηση της αξίας του. Αφέθηκε και δέχθηκε να πιστεύει ότι είναι καταραμένος και καταδικασμένος και ότι για να φτάσει σε ένα καλύτερο επίπεδο πρέπει να απεμπολήσει τα πάντα μέσα του. Ο ίδιος αφέθηκε και επέτρεψε να δημιουργηθούν συστήματα πολιτικά και θρησκευτικά[iv], τους έδωσε μεταφυσικό και υπερφυσικό χαρακτήρα, υποτάχθηκε σε αυτά, τους έδωσε ζωή και τους παραδόθηκε. Φοβήθηκε αυτό που είχε στα χέρια του ως δώρο από τον θεό ή τους Θεούς και το έσπρωξε μακριά του. Το κοιτούσε από απόσταση γιατί το φοβόταν, με τον καιρό και με τις γενιές

που διαδέχονταν η μία την άλλη, η αξία του ξεθώριασε, χάθηκε μέσα στους αιώνες. Αυτοί που είχαν τη γνώση αυτού του δώρου την κράταγαν για τον εαυτό τους. Όλοι οι υπόλοιποι απόδέχθηκαν μια νέα πραγματικότητα, μια νέα Αλήθεια, όπως ακριβώς τους την είχαν προσφέρει και υποτάχθηκαν σε αυτήν. Έπρεπε να περάσουν οι αιώνες και κάποιοι λίγοι στην αρχή άνθρωποι, να λένε που και που ότι υπάρχει κάτι το οποίο είναι πιο ευγενές μέσα μας, πιο δυνατό πιο ουσιαστικό, κάτι που μας κάνει καλύτερους, κάτι που μας κάνει ανθρώπους, άτομα. Και όλοι το ήξεραν, το ένιωθαν, το αισθάνονταν, αλλά δεν μπορούσαν να το ορίσουν και να το καταλάβουν γιατί τα δεσμά ήταν πολύ δυνατά και το μυαλό είχε ήδη μάθει σε αυτή την Αλήθεια. Αυτό υπάρχει ακόμα και σήμερα. Το δώρο της ελευθερίας, η αξία αυτή η οποία είναι από μόνη της μια Αλήθεια, είναι αυτό για το οποίο σήμερα όλη η ανθρωπότητα θα συνεχίσει να πολεμάει τόσο σε προσωπικό, επίπεδο όσο και σε κοινοτικό. Είναι αυτό που ο Μάρκος Αυρήλιος είπε ότι, *σε τούτη τη ζωή ένα πράγμα έχει αξία, το να ζήσεις με αλήθεια και δικαιοσύνη.*[41]

Στην αρχαία Ελλάδα και στη Ρώμη αργότερα, έπεσαν οι πρώτοι σπόροι για την έννοια και την

---

[41] Μάρκος Αυρήλιος, *Τα Εις Εαυτόν*, (Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2008), σ. ΣΤ΄ 171.

αξία της ελευθερίας, της λογικής και της ενάρετης ζωής. Σκοτάδια έπεσαν με την έλευση του μονοθεισμού, την αξία και τη λατρεία μιας και μοναδικής Αλήθειας, αδιαπραγμάτευτης, αιώνιας, σκληρής και περιοριστικής. Έπρεπε ο άνθρωπος αργά και βασανιστικά να αρχίσει να σέρνεται από τις λάσπες που τον είχαν ρίξει. Στην εποχή που από λάθος ονομάζουμε Μεσαίωνα άρχισαν οι φωνές να ακούγονται και πάλι αδρά, σιγανά σχεδόν αόρατα. Ήταν ένα μικρό ρυάκι που κατάφερε να βρει και πάλι την ροή του, τον σκοπό του, για να γίνει στο τέλος ένας ορμητικός ποταμός που σάρωσε όλες τις ακαθαρσίες του ανθρώπινου μυαλού. Πέρα όμως από τον Ορθολογισμό και τον Διαφωτισμό απελευθερώθηκαν και άλλες δυνάμεις, ίσως άγνωστες στον άνθρωπο μέχρι τότε, όπως ο Ρομαντισμός και αργότερα, φυσική συνέπεια της εποχής, ο σοσιαλισμός, με όλο το υπόλοιπο πολιτικό μωσαϊκό το οποίο φτάνει μέχρι τις μέρες μας. Κόπηκαν, ή μάλλον περιθωριοποιήθηκαν διότι δεν χάθηκαν, όλα αυτά που σαν αλυσίδες βαριές κράταγαν κάτω τον άνθρωπο Ίκαρο και δεν τον άφηναν να πετάξει. Πετάει όμως ο άνθρωπος σήμερα; Όχι. Όχι όλοι οι άνθρωποι. Αλλά αυτό που με κάνει να αισιοδοξώ είναι ότι ακόμα και στα πιο σκληρά καθεστώτα οι άνθρωποι, άντρες και γυναίκες, σηκώνουν το κεφάλι τους και διεκδικούν μια θέση στον ήλιο της ελεύθερης γνώμης, διεκδικούν τη θέση τους στην

Αλήθεια, όπως και αν εκφράζεται αυτή. Είτε παίρνοντας τα όπλα και πολεμώντας έναν χαμένο πόλεμο προκειμένου να μείνουν ελεύθεροι, είτε απλά βγάζοντας την μαντήλα και αμφισβητώντας αυτό που για αιώνες κάποιοι επέβαλαν ως Αλήθεια.

Αν ισχύει αυτό που ο Μάρκος Αυρήλιος είπε, ότι *τα πάντα συνδέονται και η σύνδεσή τους είναι ιερή και κανένα πράγμα δεν είναι άσχετο το ένα από το άλλο,*[42] τότε η Ελευθερία και η Αλήθεια ως αξίες, ως ιδέες, ως πνεύματα είναι εκ φύσεως ανθρώπινα και αποτελούν μέρη αδιαχώριστα της ουσίας και της υπόστασης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος είναι άνθρωπος μόνο όταν τα δύο αυτά στοιχεία ακολουθούν, συμπληρώνουν και διαμορφώνουν τον άνθρωπο. Όπου δεν υπάρχουν ή βρίσκονται σε έλλειψη ο άνθρωπος δεν μπορεί να είναι πλήρης. Όπου ο άνθρωπος δεν μπορεί να εκφραστεί, να διεκδικήσει, να ακουστεί, δεν μπορεί να ζει μια πλήρη ζωή. Και σήμερα δισεκατομμύρια άνθρωποι δεν μπορούν να ζουν μια πλήρη ζωή. Δεν μπορούν να είναι Όρθιοι διότι επέτρεψαν σε άλλους να τους Ορθώσουν ή για να είμαστε ακριβοδίκαιοι δεν τους έμαθαν ποτέ ότι υπάρχει κάτι άλλο, γιατί τους εγκατέλειψαν αυτοί που έπρεπε να τους βοηθήσουν, τους εκμεταλ-

[42] Μάρκος Αυρήλιος, σ. Ζ, 177.

λεύτηκαν και τους πέταξαν, αφήνοντάς τους μέσα στους φόβους και αφήνοντας τους να βουλιάξουν σε ένα καθοδικό σπιράλ ματαιότητας και πόνου παροδηγώντας τους σε άλλα μετα-φυσικά και υπερφυσικά μονοπάτια με ψεύτικες ελπίδες και όνειρα. Δεν άφησαν τον άνθρωπο να δει τον εαυτό του καθαρά, δεν του έδωσαν τη δυνατότητα ελεύθερα και αληθινά να κάνει αυτό που πραγματικά ήθελε, ή για να είμαι ακριβής, να βρει ο ίδιος τί πραγματικά ήθελε να κάνει.

Προσωπικά πιστεύω ότι τόσο η Ελευθερία όσο και η Αλήθεια ως έννοιες και ιδέες έχουν παρερμηνευτεί, αλλοιωθεί και κατηγορηθεί. Όσο και αν πολλοί ευαγγελίζονται την Ελευθερία και την Αλήθεια ως ύψιστα αγαθά και φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, τόσο τις υπονομεύουν και θέλουν να τις κρατούν στο περιθώριο ή να τις έχουν αδρανοποιημένες. Όλες οι μονοθεϊστικές θρησκείες[v] και τα αλληλένδετα συντηρητικά πολιτικά σχήματα δεν θέλησαν ποτέ να έχουν αυτές οι δύο αρχές πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανθρώπινη πραγματικότητα. Ίσως οι συνθήκες να μην ήταν ποτέ οι κατάλληλες, ή οι ιδανικές, ή ακόμα ίσως να μην μπορούσε ο άνθρωπος να αντέξει τέτοια δύναμη και ευθύνη, θα μπορούσαν να αντιτείνουν. Στην καλύτερη των περιπτώσεων όλα αυτά είναι ψέματα. Όπως έδειξα σε αυτό το κείμενο, η ύπαρξη της

δυνατότητας του ανθρώπου να ασκήσει ελεύθερα αυτές τις αρχές στη ζωή του αποτελούσε κίνδυνο ύπαρξης για αυτά τα δύο συστήματα. Οι θρησκείες, τουλάχιστον οι μονοθεϊστικές, είχαν καταστήσει τον άνθρωπο, ατελή, μιαρό, καταδικασμένο στην καταστροφή και στον θάνατο γιατί τόλμησε να αψηφήσει τον Θεό του. Κατάφεραν να καταστήσουν τον άνθρωπο δέσμιο των επιθυμιών τους, των δογμάτων και των ιδεολογιών τους. Έπεισαν τον άνθρωπο ότι δεν πρέπει να έχει φωνή, ατομική προβολή και αυτοπεποίθηση. Έπρεπε ο άνθρωπος να είναι εξαρτημένος από αυτούς για να μεσιτεύσουν υπερ αυτού για την μεγάλη αμαρτία που έκανε, το γεγονός ότι άσκησε το δικαίωμα της ελεύθερης βούλησής του. Οι συνέπειες ήταν ολέθριες. Διαμορφώθηκε μια φαντασιακή πραγματικότητα, στην οποία ο κόσμος είναι παραδομένος στην σήψη και είναι προδιαγραμμένος να καταστραφεί. Έπρεπε λοιπόν ο άνθρωπος να απωλέσει τη θέλησή του, άλλοι να πάρουν την τύχη του στα χέρια τους, να δεχθεί έναν τρόπο ζωής και συμπεριφοράς κομμένο και ραμμένο όπως ήθελε ο Θεός, ή μάλλον οι εκπρόσωποί του. Από κοντά και η συντηρητική πολιτική εξουσία, η οποία έχοντας το δικαίωμα της βίας επέβαλε επί αιώνες τη θέλησή της, προσπαθώντας να σκεπάσει αυτή τη δύναμη. Μα αυτές οι δυνάμεις δεν ελέγχονται, δεν καταστέλλονται. Απλά έρχεται η στιγμή και

εκδηλώνονται και όταν γίνει αυτό, είναι ασταμάτητες.

Ο Μιλ είπε τα αυτονόητα για εμάς τους ανθρώπους του 21^{ου} αιώνα, αλλά ήταν μέρος της αφύπνισης ενός κόσμου που είχε απόλυτη ανάγκη αυτή τη δύναμη για να φύγει μπροστά. Το έργο που ξεκίνησαν οι αρχαίοι φιλόσοφοι και που το ανακάλυψαν εκ νέου οι στοχαστές της εποχής της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, άνοιξε τις στρόφιγγες για να ξεχυθούν αυτές οι αρχές στον κόσμο, και τον άλλαξαν. Οι θρησκείες και οι συντηρητικές πολιτικές ιδεολογίες θέλουν ανθρώπους υποταγμένους, πεπεισμένους ότι είναι ανεπαρκείς και έχουν ανάγκης καθοδήγησης. Φοβούνται τη μοναδικότητα του χαρακτήρα, την ανεξαρτησία του πνεύματος και των ιδεών, δεν θέλουν την πλουραλιστικότητα και την ποικιλομορφία, αντιθέτως θέλουν την ομοιομορφία στη σκέψη και στη δράση. Επιβάλουν την ανάγκη να υποταχθεί ο άλλος σε αυτούς και όχι να είναι ελεύθερος. Χαρακτηρίστηκε ο άνθρωπος ατελής και καταδικασμένος επειδή επέλεξε να είναι ελεύθερος. Αν ο θεός δημιούργησε τον άνθρωπο με ελεύθερη βούληση, αυτό συνεπάγεται εκ πρωίμου ότι η διαφορετικότητα, η μοναδικότητα, ο προσωπικός προσανατολισμός, η πολυπλοκότητα και η ποικιλομορφία είναι μέρος του κατασκευαστικού μας στοιχείου. Αν αυτό κατά-

δικάζεται, τότε η ελεύθερη βούληση δεν έχει καμία αξία. Αν ο Θεός θέλει τέλεια πλάσματα, τα οποία θα πρέπει να έχουν τον ίδιο τρόπο σκέψης, αντίληψης και συμπεριφοράς, τότε θέλει ένα τυποποιημένο είδος ανθρώπων. Ή λοιπόν, κατασκεύασε λάθος μοντέλο ανθρώπων, ή το δημιούργησε τόσο ελεύθερο και δυνατό, ακριβώς διότι το ήθελε έτσι. Ακόμα και η εικασία, ή η άποψη ότι ο θεός θέλει να φέρει έναν παράδεισο εδώ στη γη, ή στον ουρανό, όπου όλα θα λειτουργούν τέλεια και σε αρμονία με τον σκοπό του και όπου το κάθε πλάσμα θα είναι υποταγμένο με τη θέληση του στο θέλημά Του, και πάλι έρχεται σε αντίφαση με τον αρχικό σχεδιασμό του δημιουργού, την ελεύθερη βούληση, την ελευθερία και την προσπάθεια διατύπωσης της αλήθειας. Γιατί η ελευθερία και η υποταγή δεν έχουν καμία σχέση η μια με την άλλη. Και σε αυτό το σημείο έρχεται αυτό που είχα αναφέρει στην αρχή, ότι η ελευθερία πήρε λάθος κατεύθυνση και έννοια. Τα θρησκευτικά και πολιτικά συστήματα, των οποίων δυστυχώς τα απόνερα φθάνουν μέχρι τις ημέρες μας, χαρακτήρισαν, ονομάτισαν και ερμήνευσαν τις έννοιες της Αλήθειας και της Ελευθερίας με όρους που στην πραγματικότητα δεν έχουν καμία σχέση με την πραγματική τους έννοια. Για να παραφράσω αυτό που είπε κάποια στιγμή ο Ιησούς Χριστός, «θα γνωρίσετε την αλήθεια και η

αλήθεια θα σας ελευθερώσει». Από τι και από ποιους; Προφανώς από ένα καταπιεστικό και χειριστικό πολιτικό και κυρίως θρησκευτικό σύστημα της εποχής του, αλλά και δυνητικά από οποιοδήποτε σύστημα θα καταπίεζε τον άνθρωπο. Διότι τα πολιτικά συστήματα υπολείπονται των θρησκευτικών. Τα δεύτερα είναι πολύ πιο ικανά να ελέγχουν, να χειραγωγούν και να κατευθύνουν τα άτομα. Αγγίζουν βασικά, ένα σημείο τόσο ευαίσθητο και καίριο, όπου ο άνθρωπος λίγα, αν όχι τίποτα, δεν μπορεί να κάνει. Έχει να κάνει με τον θάνατο. Η απελευθέρωση του ατόμου από αυτά τα συστήματα και από οποιαδήποτε άλλα χειριστικά έχουν την τάση και τον σκοπό να ελέγχουν τον άνθρωπο, ίσως ήταν το ζητούμενο αυτών που είπε ο Ιησούς. Ήταν η απόπειρα κάποιου να εισαγάγει μια διαφωτιστική και ριζοσπαστική ιδέα, την ιδέα της ελευθερίας, σε μια εποχή που απείχε πάρα πολύ από το να μπορέσει ο άνθρωπος να την επεξεργαστεί και να την καταλάβει. Αν το γεγονός ότι ο άνθρωπος έφτασε εδώ που έφτασε από μόνος του λέει κάτι, τότε για αυτό το πλάσμα, τον άνθρωπο, δεν πρέπει να υπάρχουν οι χαρακτηρισμοί όπως ατελής ή αμαρτωλός και καταδικασμένος. Διότι για κάποιους αυτή η έκφραση της ατέλειας είναι η καλύτερη δυνατή έκφραση της τελειότητας.

Αν θέλουμε να έχουμε νόημα στην ύπαρξη μας και λύσεις στα προβλήματά μας πρέπει να βλέπουμε τα πράγματα όπως πραγματικά είναι, και αυτό δεν είναι εύκολο. Ο Μπερλίν ανέφερε ότι ο Μιλ κατάφερε να γίνει μεγάλος στοχαστής και να συζητιέται μέχρι και σήμερα διότι έκανε έναν επίπονο δρόμο. Άφησε πίσω του την όποια ορθοδοξία, αμφισβήτησε πρακτικές και αλήθειες με τις οποίες μεγάλωσε και θεώρησε ότι δεν του ταιριάζουν και οδήγησε τη σκέψη του ανοικτή σε ιδέες όπου η κοινωνία του τις έβλεπε με δυσπιστία. Η επιτυχία και το μεγαλείο ενός ανθρώπου ανοικτού σε νέες ιδέες, είναι όταν μπορεί και έχει το θάρρος να αλλάζει τις ιδέες του, όταν πειστεί για κάτι καλύτερο ή ανώτερο. Όταν μπορεί να ασκεί κριτική, όχι μόνο σε άλλους, αλλά πρωτίστως στον εαυτό του. Ο νους του Μιλ ήταν σαν μια «ατμομηχανή» έγραψε ο Packe. Αυτό που με αγγίζει προσωπικά σε αυτό τον άνθρωπο είναι η ήρεμα δυναμική προσωπικότητά του που τόνισε ότι αυτό που μας κάνει μοναδικούς σε σχέση με τη φύση είναι, όχι τόσο ο ορθολογισμός που μας χαρακτηρίζει, αλλά το ότι επιλέγουμε να πειραματιζόμαστε. Κάνουμε λάθη, πέφτουμε και ξανασηκωνόμαστε, αναζητάμε την ευτυχία, την αλήθεια και την ελευθερία, χωρίς όμως καμιά εγγύηση ότι θα τα κερδίσουμε τελικά, κάτι με ότι οποίο ταυτίζομαι απόλυτα. Ο Μιλ ήθελε να αναδείξει τον ελεύθερο, ανεξάρτητο άνθρωπο.

Την ισχυρή προσωπικότητα η οποία μπορεί να κάνει την διαφορά και που κατά έναν ρομαντικό τρόπο ίσως πίστευε ότι ο κάθε άνθρωπος μπορεί να το καταφέρει αυτό σύμφωνα με τις ικανότητες και δυνατότητες του. Δεν είχε σημασία η ένταση ή το μέγεθος της προβολής και του επιτεύγματος, αλλά η θέληση να δείξει το άτομο τι είναι και τι μπορεί να κάνει όταν ελεύθερο, με την πληρότητα της έννοιας, μπορεί να δράσει. Ο Μιλ πίστευε στον άνθρωπο, και πίστευε ότι όσο εξελίσσεται ο άνθρωπος θα μπορεί να ανακαλύπτει αλήθειες και δόξες οι οποίες θα ήταν αναμφισβήτητες, και αυτές θα τον οδηγούσαν στην ευημερία. Για να γίνει όμως αυτό απαιτείται ελευθερία, διάλογος, συζήτηση, ανεκτικότητα, αμφισβήτηση και πάνω από όλα ειλικρίνεια προθέσεων.

Ένα κακό σενάριο

Αν βιώναμε μια ανάλογη καταστροφή με αυτή του 4^{ου} - 5^{ου} αιώνα ίσως να ήταν κάπως έτσι. Ας σκεφτούμε τον κόσμο μας να έχει γονατίσει, έτοιμος να σπάσει, κυριολεκτικά, από οικονομικά και πολιτικά προβλήματα, κοινωνικές αναταραχές και επιδημίες που θα ήταν ικανά να διαλύσουν τις κοινωνίες, καθώς επίσης και συχνές πολεμικές

επιχειρήσεις. Την ώρα που γράφω αυτές τις σειρές αυτά τα γεγονότα έχουν έρθει στη Ευρώπη, αλλά νομίζω ότι υπάρχει ακόμα η σοφία και η ικανότητα να τα διαχειριστούμε. Στο σενάριο αυτό λοιπόν, αρχίζει σταδιακά η επιβολή νόμων και ρυθμίσεων που απαγορεύουν να μιλάμε για συγκεκριμένα θέματα τα οποία δεν εγκρίνει η πολιτεία. Σταματάμε να πιστεύουμε ό,τι θεωρούσαμε άξιο λατρείας και αφοσίωσης. Το διαδίκτυο θα ελεγχόταν ασφυκτικά. Ότι γράφαμε θα μπορούσε να λογοκριθεί και να διαγραφεί αυτόματα και ο συγγραφέας θα μπορούσε να διωχθεί ποινικά. Το χειρότερο όλων, μια νέα φιλοσοφία και στάση ζωής θα έπρεπε να υιοθετηθεί σταδιακά από όλους, για να ακριβολογούμε, θα επιβαλλόταν σε όλους μας. Η παραίνεση στην αρχή και η επιταγή αργότερα θα ήταν να ξεχάσουμε όπως ζούσαμε, ό,τι κάναμε και όπως συμπεριφερόμασταν. Θα έπρεπε να αποκτήσουμε νέες συνήθειες και πρακτικές, συνήθως πιο συντηρητικές, ακόμα και ξένες, από αυτό που ξέραμε και βιώναμε. Αυτή την εικόνα θα μπορούσαν να την καταλάβουν οι γυναίκες στο Ιράν της δεκαετίας του 1980, τότε που η ζωή τους άλλαξε δραματικά και άσχημα αφού υποχρεώθηκαν να ντύνονται και να συμπεριφέρονται όπως τους επέβαλαν οι μουλάδες. Θα έπρεπε να παραδώσουμε ό,τι πολυτιμότερο έχουμε, την ελευθερία μας. Αν αρνιόμασταν, θα κοβόμασταν

σιγά σιγά από τον κοινωνικό ιστό, θα πεταγόμασταν στο περιθώριο, αν όχι σε καμιά φυλακή, όπως βρίσκονται οι διανοούμενοι και οι στοχαστές στην Τουρκία του 2021. Όλα αυτά, μαζί με την ρήξη του κοινωνικού ιστού και σταδιακά των πολιτικών και πολιτειακών δομών, θα δημιουργούσαν μια χαοτική κατάσταση όπου τα πράγματα δύσκολα θα μπορούσαν να είναι διαχειρίσιμα. Η επιβίωση θα ήταν πάνω από τις τέχνες, το ευ ζην και την τεχνολογία και όταν η επιβίωση ενεργοποιεί αυτά τα πρωτόγονα ένστικτά μας, τότε ο κόσμος μας αλλάζει, μεταμορφώνεται σε κάτι άγριο.

Η κατάρρευση των θεσμών φέρνει την κατάρρευση των παλαιών κοινωνικών δομών και σχέσεων και τη δημιουργία νέων, και αυτό με την σειρά του αποσυνθέτει κοινωνίες, πόλεις, χώρες, δημιουργώντας νέες πραγματικότητες. Αυτό θα λέγαμε ότι θα μπορούσε να είναι η πτώση του κόσμου μας, του πολιτισμού μας. Αναγκαστικά, όπως έχει γίνει και στο παρελθόν κάποιοι θα έπαιρναν πρωτοβουλίες. Η ιστορία έδειξε ότι μεταξύ των πολλών πραγμάτων που χάθηκαν με το τέλος του κλασικού κόσμου - θέμα το οποίο δεν μπορώ εδώ να αναπτύξω - ήταν η ελευθερία του ατόμου. Αυτό θα μπορούσε να γίνει και στο σενάριό μας. Και αυτό γιατί; Γιατί κάποιοι θα θεωρούσαν τη δική τους άποψη σωστή και θα τη

επέβαλαν με φανατικό ζήλο, χωρίς ανεκτικότητα και σεβασμό προς τους άλλους. Διότι έχει ξαναγίνει, επειδή το μεγαλύτερο και πιο επικίνδυνο αγαθό που έχει ο άνθρωπος είναι η ελευθερία. Η ελευθερία σε κάνει να ζεις με έναν τρόπο που οποιοδήποτε αρνητικό ή θετικό συναίσθημα δεν μπορεί να σου επιβληθεί. Η ελπίδα, για παράδειγμα, οφείλει την ύπαρξή της στο φόβο. Όταν φοβόμαστε κάτι αρχίζουμε να κάνουμε νοητικά παιχνίδια στο μυαλό μας για να ξεπεράσουμε αυτό που μας φοβίζει και γεννάμε την ελπίδα. Η ελευθερία σου δίνει τον χώρο και την ικανότητα να μπορέσεις να ξεπεράσεις νοητικά και συναισθηματικά εμπόδια, αρκεί να μπορεί κάποιος να τη χειριστεί σωστά και πεπαιδευμένα και για να τη χειριστεί κάποιος θα έπρεπε να έχει παιδεία. Εδώ είναι που ο Μιλ και όλοι οι φιλελεύθεροι στοχαστές επέμεναν στην αναγκαιότητα της σωστής παιδείας. Να εκπαιδευτούν σωστά ικανά και ελεύθερα άτομα για να μπορεί μια κοινωνία να συνεχίσει να παράγει πολιτισμό και ευημερία. Να μπορέσει να απαλλαγεί από τους φόβους και τις νοητικές απειλές.

Κάτι για το Τέλος

Γιατί επιμένω τόσο πολύ με το ζήτημα της ελευθερίας; Για δύο λόγους. Ο ένας είναι προσωπικός και ο άλλος ιστορικός. Ο πρώτος έχει να κάνει με τα προσωπικά μου βιώματα μετά από σχεδόν μισό αιώνα ζωής. Μεγάλωσα σε μια πόλη όπου τη δεκαετία το 1980 βίωνε μεγάλες αλλαγές σε κοινωνικό επίπεδο. Προσπαθούσε να αποτινάξει τον συντηρητισμό της, τη θρησκευτική της ευλάβεια και σοβαροφάνεια και να υιοθετήσει ένα μοντέρνο τρόπο σκέψης και αντίληψης με όχι και μεγάλη επιτυχία. Το φιλικό περιβάλλον μου ήταν συντηρητικό θρησκευτικά, με απόλυτες ιδέες και θέσεις για τη ζωή, τους ανθρώπους και τον κόσμο. Η ελευθερία ήταν κάτι το σχετικό και πολλές φορές καθόλου επιτρεπτό, ειδικά στην έκφραση ιδεών, απόψεων και συναισθημάτων. Όλα έπρεπε να γίνονται μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια και αρχές. Αυτή η πίεση που είχα νιώσει, υποσυνείδητα συσσώρευσε μέσα μου μια ανάγκη να ξεφύγω από αυτό το πλαίσιο. Ευτύχησα να καταλάβω αρκετά νωρίς το πόσο πολύτιμη ήταν η αξία της ελευθερίας και σταδιακά την άφησα να καθορίζει τη ζωή μου και τις επιλογές μου. Ανέφερα πιο πάνω ότι η ελευθερία είναι πολυτιμότερη και από την ζωή και επιμένω σε αυτό, διότι δεν αξίζει η ζωή, δεν υπάρχει ζωή χωρίς την

ελεύθερη έκφραση των σκέψεων, των ιδεών και των απόψεων, ας είναι και λάθος, ας είναι διαφορετικές οι απόψεις αυτές.

Ο άνθρωπος μεγαλούργησε στις επιστήμες, στις τέχνες, στην αρχιτεκτονική και εν γένει στον πολιτισμό, διότι κατάφερε να εκφραστεί ελεύθερα. Αυτό έγινε στην κλασική εποχή και αργότερα στην περίοδο που ονομάζουμε Αναγέννηση. Και εδώ είναι ο δεύτερος λόγος που επιμένω για την ελευθερία, ο ιστορικός. Μετά τον $4^{ο}$ αιώνα μ.Χ. ο κόσμος που δημιουργήθηκε από την αρχαία Ελλάδα, ο οποίος πέρασε στην ελληνιστική και αργότερα στην ρωμαϊκή εποχή, χάθηκε. Χάθηκε διότι ένα άλλο αξιακό σύστημα, ένα άλλο Παράδειγμα, αργά, σταθερά και βίαια πολλές φορές επιβλήθηκε στο νεκρό πλέον αρχαίο κόσμο, από το πτώμα του οποίου προσπάθησε να γεννήσει κάτι νέο. Ανέτρεψε έναν ολόκληρο κόσμο και συνεπικουρούμενο από φυσικά, κοινωνικά, οικονομικά και γεωπολιτικά γεγονότα άλλαξε τον χαρακτήρα ολόκληρου του ρωμαϊκού κόσμου.[vi] Δεν κατηγορώ την ιδεολογική φύση του χριστιανισμού, κατηγορώ τις πρακτικές εκείνες που στέρησαν από τον κόσμο την ελευθερία του. Η ζημιά ήταν καθολική. Γνώμες, απόψεις, ιδέες, βιβλία και βιβλιοθήκες χάθηκαν για πάντα επειδή δεν συμφωνούσαν με το δόγμα, ένα δόγμα που δεν κρίνω αν είναι σωστό ή λάθος, το κρίνω όμως

διότι σκλάβωσε τον κόσμο και του στέρησε την ελεύθερη σκέψη και έκφραση. Η ελευθερία χάθηκε, άλλαξε έννοια και έγινε συνώνυμο της απόλυτης υποταγής στο θέλημα της αυθεντίας, πέρασε στα χέρια ενός ιερατείου το οποίο είχε το αποκλειστικό δικαίωμα στη διαμόρφωση και στη διαχείριση αυτής της ελευθερίας επειδή επικοινωνούσε με τον Θεό, ή τουλάχιστον, επειδή είχε την άδεια Του και που τελικά και αυτοί οι ίδιοι έχασαν το πραγματικό νόημα της ελευθερίας. Η βουλή, η ζωή και η θέληση του ανθρώπου πέρασαν στα χέρια τους. Ο άνθρωπος έχασε την ατομικότητά του, την αξία του και το αίσθημα της πίστης στον εαυτό του. Η ύπαρξή του κρεμιόταν από τα λόγια και το θέλημα του επισκόπου, του ιερέα, του πάπα ή του πατριάρχη. Τέτοια συστήματα υπάρχουν ακόμα και σήμερα, δυστυχώς. Έπρεπε να περάσουν αρκετοί αιώνες για να βρεθούν ψήγματα και αποσπάσματα των γραπτών του αρχαίου κόσμου, όπως αυτό του Λουκρήτιου, το περίφημο *Περί Φύσεως*, το οποίο ήταν η αρχή της ανόδου και πάλι της ελεύθερης σκέψης και της διαφορετικής γνώμης. Μιας γνώμης η οποία πολεμήθηκε βάναυσα από πολλούς, αυτή της Επικούρειας φιλοσοφίας. Άρχισε και πάλι η άνοδος του ανθρώπου, η αφύπνισή του και η ανακάλυψη του ύψιστου αγαθού, της ελευθερίας. Μιας διαδικασίας η οποία, από ότι φαίνεται, είχε και έχει νομοτελειακό χαρακτήρα. Θα γινόταν

ούτως ή άλλως. Ακριβώς όπως η ροή του ποταμού δεν μπορεί να αλλάξει, αλλά θα ακολουθήσει τον ρου της μέχρι τις εκβολές, έτσι και αυτή η πορεία της Ελευθερίας και της Αλήθειας έχει την πορεία της μέσα στον χρόνο. Όποια εμπόδια να σηκωθούν, όποιες καταστάσεις μπουν μπροστά να φράξουν τον δρόμο, δεν μπορεί να είναι για πολύ και δεν μπορούν να την σταματήσουν.

Το οξύμωρο είναι ότι αυτή η διεργασία άρχισε μέσα στα μοναστήρια της μεσαιωνικής Ευρώπης, ή τουλάχιστον εκεί κρύφτηκε. Διότι πέρα από όλα αυτά, ο άνθρωπος είναι ένα περίεργο πλάσμα. Αν καταφέραμε πολλά, τα καταφέραμε γιατί έχουμε δύο όμορφα δώρα, την περιέργεια και τη φαντασία. Ο κόσμος μας, ο δυτικός κόσμος, αργά και σταδιακά βρήκε ξανά και αποδέχθηκε και πάλι την πολυφωνία, τη διαφορετικότητα, τη διαφωνία, τη γνώμη και την ανεκτικότητα. Μπορεί να πορεύεται με εμπόδια, αλλά είναι ένα κεκτημένο του κόσμου μας, ο οποίος παρ’όλα τα προβλήματά του και τις αδυναμίες του είναι ελεύθερος. Είναι αυτή η ελευθερία που μας δίνει τη δυνατότητα να γεννάμε ιδέες, γνώμες, να παίρνουμε πρωτοβουλίες και είναι ο χώρος που μπορούμε να επικοινωνήσουμε και να πειραματιστούμε. Η Ελευθερία ήταν, είναι και θα είναι πάντα, το ζητούμενο. Ο Ησαΐας Μπερλίν είπε ότι *όποιος εκχωρεί την ελευθερία του, εκχωρεί τον*

εαυτό του, παραιτείται της ανθρωπιάς του.[43] Η διαφύλαξή της λοιπόν και η επέκτασή της, είναι ζωτικής σημασίας και αναγκαιότητας. Οτιδήποτε άλλο θα ήταν περιττό, λίγο και επιζήμιο.

[43] Isaiah Berlin, «*Το Σαθρό Υλικό του Ανθρώπου»,* (Αθήνα: Κριτική, 2015), σ. 350.

Βιβλιογραφία

Berlin, I., «*Τέσσερα δοκίμια περί Ελευθερίας»,* Scripta, Αθήνα, 2001.

Berlin, I., «*Το Σαθρό Υλικό του Ανθρώπου»,* Κριτική, Αθήνα, 2015.

Mill, J., S., «*Περί ελευθερίας»,* Επίκουρος, Αθήνα, 1983.

Havel, V., «*The Power of the Powerless»,* Vintage, London, 1978.

Μάρκος Αυρήλιος, *«Τα Εις Εαυτόν»,* Θύραθεν, Αθήνα, 2008.

---

[i] Αναφέρομαι ιδιαίτερα στις παραδοσιακές μονοθεϊστικές θρησκείες, οι οποίες λόγω οργανωτικής δομής, δόγματος και πρακτικών είναι ενάντια σε φιλελεύθερες απόψεις, συμπεριφορές και πρακτικές. Όσο και να προσπαθούν να δείξουν ένα πιο φιλικό προσωπείο προς τα έξω παραμένουν εγκλωβισμένες στις παραδοσιακές τους απόψεις για τον άνθρωπο, το μέλλον και την ανθρώπινη φύση και κατάληξη. Θα τολμούσα να εξαιρέσω κάποια νεωτερικά κινήματα προερχόμενα από τον προτεσταντικό χώρο όπως το UUF κ.α. τα οποία φαίνεται να έχουν μια διαφορετική πορεία και εξέλιξη σε σχέση με τα παραδοσιακά θρησκευτικά συστήματα.

[ii] Γιατί ακόμα και ο Θεός, αν είναι η πηγή κάθε καλού και όμορφου δώρου, όπου θέλει τον άνθρωπο, το δημιούργημά του να το δει να φλέγεται από ευτυχία και πρόοδο, αυτό θα του έδινε αυτή την δυνατότητα. Δεν θα τον καλούπωνε δεν θα τον «πατερνάλιζε». Θα του έδινε μόνο αρχές και θα τον άφηνε να πετάξει, ακόμα και μέσα σε αυτή την ατελή του φύση. Οι αρχές θα έκαναν και θα κάνουν πάντα την διαφορά, όχι τα πρότυπα, τα καλούπια, τα πρέπει, οι εντολές, οι ενοχές και οι τύψεις, πράγματα που κατακρημνίζουν τον άνθρωπο και τον κάνουν υποχείριο και όργανο άλλων δυνάμεων.

[iii] Thomas Jefferson.

[iv] Δεν υποτιμώ ούτε υποβιβάζω τα πολιτικά συστήματα, διότι τα θεωρώ πολύτιμα και αναγκαία για την οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας αλλά εστιάζω σε αυτό που δυστυχώς όλα τα πολιτικά συστήματα έχουν, την δύναμη και το θέλημα του ισχυρότερου το οποίο επιβάλλεται σε όλους. Δεν υποκαθιστώ την αξία των θρησκευτικών συστημάτων μόνο σε ένα πράγμα. Βοήθησαν και βοηθούν πολλούς ανθρώπους να διαχειριστούν τον ισχυρότερο εχθρό της ζωής και του ανθρώπου, κατά τα φαινόμενα, τον θάνατο. Μειονεκτούν όμως διότι καταδίκασαν τον άνθρωπο σε εσαεί σκλαβιά.

[v] Κάποιος θα μπορούσε να πει όλες οι θρησκείες. Το κεφάλαιο θρησκεία είναι πολύ μεγάλο και δεν θέλω να αναφερθώ σε αυτό τώρα. Απλά εδώ κρατάω το κύριο στοιχείο της θρησκείας που

είναι η διαχείριση του φόβου του θανάτου. Επίσης επιλεκτικά αναφέρομαι στις θρησκείες του Δυτικού κόσμου και στο Ισλάμ.

[vi] Η πτώση του αρχαίου κόσμου δεν ήταν προϊόν του Χριστιανισμού μόνο. Σίγουρα ήταν ένα σύνολο πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που οδήγησαν στην παρακμή και την πτώση το οποίο δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ.